

Förvarshögskolan

Det svenska försvaret och den strategiska överraskningen

Beredskap, förvarning och militär kultur under kalla kriget

Fredrik Thisner & Ragnar Strandberg

Fredrik Thisner, Institutionen för militärhistoria, Försvarshögskolan

Ragnar Strandberg

SWEDISH DEFENCE UNIVERSITY REPORT SERIES 2024:12

Utgivare Försvarshögskolan

Utgivningsår 2024

ISBN 978-91-88975-53-9

ISSN 2004-7894

DOI 10.62061/jopc3075

© Fredrik Thisner & Ragnar Strandberg

Försvarshögskolan

Box 278 05

115 93 Stockholm

www.fhs.se

Sammanfattning

Föreliggande studie är beställd av Militära underrättelse och säkerhetstjänsten (MUST). Uppdraget har haft följande syften och styrningar nämligen att:

1. Studera hur ett antal utvalda små- och mellanstora stater har hanterat strategisk vilseledning ur en historisk kontext.
2. Studera hur krigslist generellt under efterkrigstiden har omhändertagits och påverkat olika staters underrättelse- och säkerhetstjänster; dess doktriner, verksamhet m.m.

Studien ska vidare undersöka hur stater, jämförbara med Sverige, har hanterat strategisk vilseledning och krigslist, hur erfarenheterna omhändertagits av underrättelse- och säkerhetstjänster samt påverkat doktrin- och verksamhetsutveckling. Såväl västliga som östliga perspektiv ska belysas. Studien skall omfatta såväl defensivt skydd mot, som offensivt utövande av, strategisk vilseledning. Undersökningsperioden skall inte omfatta andra världskriget eller tiden före det.

Projektets anslagna ekonomiska resurser år 2024 motsvarade fem veckors heltidsarbete. Dessa timmar har delats på två författare. Det bör påpekas att uppdragsformuleringen är mycket omfattande. Detta har inneburit att kraftiga avgränsningar av uppdraget varit av nöden. Dessa har också diskuterats med beställaren. Studien har därför avgränsats till att holistiskt behandla hur överraskning på strategisk nivå har hanterats av en stat, närmare bestämt Sverige, under kalla kriget. Studien syftar till att bidra med kunskap om hur ett system – ett "försvarskoncept" – utformats av ett land som utgick från att från början vara i efterhand i händelse av krig. I studien fästs avseende vid potentiella – eftersom det kalla kriget aldrig blev hett – styrkor och svagheter, men också kontextuella faktorer som påverkade systemets utformning. Problematiken med att hantera överraskning kvarstår även idag. Det är däremot långt ifrån säkert att lösningarna, i synnerhet efter Sveriges medlemskap i försvarsalliansen Nato 2024, kan vara desamma i framtiden.

Ämnesord: Strategisk överraskning, Kalla kriget, Sverige, Beredskap, Förvarning, Professionskultur och Historiebruk.

Innehållsförteckning

Innehållsförteckning	4
Executive Summary.....	5
Avgränsningar, val av fall och operationalisering	8
Disposition	9
Den militärstrategiska och operativa inramningen 1945–1990	10
Det konventionella anfallet	12
En ny hotbild växer fram: kalla krigets slutskede	14
Beredskap och utspridning: åtgärder för att hantera överraskning.....	16
Beredskapstrappan	16
Beredskapssystemet och försvarsgrenarna	19
Att hålla motståndaren i ovisshet.....	23
Systemkonflikter: några i efterhand identifierade problem	24
Slutsatser	26
Förvarningssystemet.....	28
Tidigare forskning och litteratur.....	28
Larmklocka eller långsiktighet?	30
Normalbilden och svarta svanar – tolkning av informationen	30
Ny normalbild – ny hotbild?	31
Förhållandet mellan den militära underrättelsetjänsten och Regeringskansliet under 1980-talet.....	33
Organisatoriska kulturskillnader - en källa till konflikt.....	34
Slutsatser	35
Överraskning och professionskulturella förhållningssätt.....	37
Bedömningar av motståndarens utveckling.....	37
Bedömningar av den egna förmågan.....	43
Slutsatser	49
Sammanfattning	52
Referenser	56

Executive Summary

Denna studie har ur tre aspekter behandlat hur det svenska försvaret under kalla kriget hanterat skydd mot strategisk vilseledning. Mer precist behandlar studien hur man hanterat och diskuterat överraskningens problematik – med andra ord en lyckad vilselednings effekter. De aspekter som här närmare har behandlats har varit *beredskapssystemet, förvarningskomplexet* samt en belysning av svensk *militär/organisationskultur*.

Den svenska strategiska inriktningen var defensiv och det svenska mobiliserings- och beredskapssystemet var generellt betraktat reaktivt. Planläggningen byggde därmed på att man utgick från att vara i efterhand. Detta är också en omständighet som gör det svenska systemet intressant att studera som historiskt fall.

Sverige hade, trots att landet under perioden delvis kan beskrivas som en frontstat, ett antal militärgeografiska fördelar som gjorde motståndarens möjligheter till ett storskaligt överraskande konventionellt angrepp avgränsat till ett mindre antal områden. Under kalla krigets första hälft saknade den tänkte angriparen många av de resurser som skulle krävas för att kunna genomföra en invasion över havet och angripa från luften. Detta ändrade sig under periodens andra hälft. Parallellt med att motståndarens tekniska möjligheter ökade växte också hotet från specialförband och mer irreguljära angreppsformer fram. Det senare hotet var Försvarsmakten – och i synnerhet landets markstridskrafter – sämre rustade för att möta. Sammantaget innebar detta att hotbilden blev mer komplex under det kalla krigets slutskede.

Som svar på förändringar i hotbilden skulle man genom olika graderade åtgärder kunna eskalera genom mobilisering av allt större delar av organisationen. I sin tur var tanken att detta skulle tvinga motståndaren till att vidta ytterligare åtgärder på sin sida, varvid ytterligare klarhet om motståndarens avsikter skulle vinnas. Av de tre försvarsgrenarna hade flygvapnet högst beredskap och armén lägst. Armén saknade stående förband. De långsammaste förbanden, fältförbanden, skulle enligt planeringen kunna mobiliseras på 72 timmar. För territorialförsvarsförbanden var mobiliseringstiden ofta kortare än så. En central metod för att minska riskerna vid ett hastigt inlett angrepp var utspridning av förband, lager och förråd. Därmed kan konstateras att ett av skydden mot ett överraskande angrepp kan sägas ha utgjorts av hur försvarsinfrastrukturen var utformad.

Vad gällde beredskapssystemet hade Försvarsmakten ett antal avvägningar att göra. Enkelt uttryckt handlade det om att väga insatsberedskap (omedelbart/snabbt gripbara förband) mot långsiktig beredskap. Armén prioriterade att bygga upp en stor organisation, men med lägre beredskap, redan i fred. Skälet var att man inte trodde det vara möjligt att under pågående konflikt generera nya förband. Detta innebar ett dilemma när hotet från specialförband och mer okonventionella hotbilder så småningom seglade upp på horisonten.

Vad gäller genomlysningen av de svenska underrättelsetjänsterna och möjligheten att tillhanda förvarning ger den upphov till flera iakttagelser. Det svenska försvaret hade goda möjligheter att övervaka vad som hände till havs, i luften och i etern. Vad gällde möjligheten att erhålla förvarning var det emellertid inte brist på sensorer som utgjorde den största utmaningen. I stället förefaller det ha gällt förmågan att i tid dra rätt slutsatser. Vid flera tillfällen utspelade sig ett antal incidenter under kalla kriget. Rätt slutsatser drogs förvisso, fast först i efterhand. Det svenska försvarskonceptet byggde å andra sidan på väl avvägda beredskaps- och mobiliseringsalternativ. Korrekt information som politiska beslutsfattare kunde agera på i tid var därför en central komponent för att systemet skulle fungera på avsett vis.

Det fanns flera orsaker som kan göra det befogat att ifrågasätta förvarningssystemets kvalitativa utveckling över tid. Ett skäl var att funktionen att fungera som larmklocka med tiden fick konkurrens av att också fungera som prognosmakare. De båda uppgifterna krävde olika typer av inhämtnings- och bearbetningskapacitet vilket ledde till kraftsplittring. Ett annat problem var att underrättelsesystemet länge var uppdelat på olika entiteter vilket ledde till stuprörstänkande och försvårade skapandet av enhetlig bild. Därutöver existerade synbarligen ett slags rivalitet i underrättelsesfären. Här framstod i synnerhet FRA:s tillförsäkrande av särskilda kanaler till den politiska ledningsnivån, som man också tycks ha gjort sina analyser gällande igenom, som en anomali. Denna ordning borgade inte nödvändigtvis för endräkt, i synnerhet som FRA:s analyser på väsentliga punkter ibland också avvek från andra bedömningar. Även långt efter kalla krigets slut, skymtar ibland ett misstroende från fd. högre officerare gentemot delar av underrättelsefältet, igenom. Huruvida det svenska underrättelsesystemet skulle ha varit uppgiften mogen att fungera som larmklocka eller lämna tydliga underlag för politiska beslut är naturligtvis omöjligt att veta. Sannolikt fanns därvidlag utmaningar givet det sätt som verksamheten var organiserad på, särskilt under det kalla krigets slutskede.

Vad gäller militärkulturella förhållningssätt kan konstateras att det för det första funnits en öppenhet kring olika alternativa hotbilder. Det förefaller emellertid också funnits överväganden om vilken hotbild som gynnade den egna försgrönen med i bilden. De militärhistoriska exempel, i huvudsak avgränsade till andra världskriget, som användes i resonemangen tycks ha tjänat flera syften. Ett av dem var att fungera mer som ett slags kulturell referensram för att legitimera redan gjorda analyser. Användningen av historiska fall kan hävdas haft en selektiv prägel.

Kalla kriget präglades i hög grad av bristande information. I synnerhet gällde detta motståndarens mer mjuka aspekter såsom moral, disciplin, värdegrund och hur den militära organisationen fungerade mer allmänt. Tendensen var snarare att överskatta än underskatta motståndaren. Ett annat skäl till överskattning låg i en extrapolering av motståndarens förmågeökning. Detta sammanhänge med hur den svenska militära framtidsplaneringen gick till. Fokus låg därför på tekniska och vissa operativa aspekter då motståndarens handlingsalternativ diskuterades. Resonemang om motståndarens logistiska kapacitet har i synnerhet vad avsåg hans

markstridskrafter lyst med sin frånvaro. En sådan analys hade sannolikt gett upphov till att motståndarens konventionella förmåga hade reducerats i bedömningarna. Möjligen var sådana vita fläckar ett slags bieffekt av den defensiva småstatens militära villkor som ju inte behövde fundera på den offensiva logistikens problem.

Sammanfattningsvis har det därmed funnits en tendens att överskatta motståndaren men i vissa fall också bortse från handlingsalternativ motståndaren hade men som det svenska försvaret saknade. I sin tur innebar detta att vissa handlingsalternativ hamnade i skymundan medan andra, och kanske mindre troliga handlingsalternativ, hamnade i förgrunden. I detta avseende fanns en risk att man vilseledde sig själv i sitt tänkande.

Även om studien är att betrakta som en historisk undersökning som avhandlar ett avslutat förlopp, har ett antal områden identifierats som är betydelsefulla även i framtiden. Ett sådant rör problematiken med att erhålla förvarning och kunna agera på sådan information. Detta berör såväl frågor som underrättelsefunktionernas organisation men också de mandat som olika beslutsfattare har att agera inom. Ett annat sådant område, om inte annat av ekonomiska skäl, rör avvägningen mellan att ha en tillräckligt stor förbandsvolym och en tillräckligt hög beredskap. Dessa områden är troligen att betrakta som något av försvararens eviga dilemma. Vad avser studien av professionskulturella och organisationskulturella förhållningssätt så är denna studies bidrag primärt att göra läsaren uppmärksam på att sådana fanns och några av de effekter de hade på det militära tänkandet. Sådana mjuka värden kommer alltid att finnas och ibland ställa till med problem och understundom bidra till att göra en organisation bättre. En allmän rekommendation är att man i professionella sammanhang försöker medvetandegöra dem och reflektera över sådana fenomen för att i bästa fall undvika felslut.

Avgränsningar, val av fall och operationalisering

De tilldelade resurserna har bedömts varit tillräckliga för att studera ett fall ur en aspekt för att nå ett acceptabelt kunskapsdjup. Valet har därvidlag fallit på Sverige under kalla kriget. Sverige får anses utgöra en representant för ett västerländskt land med ett läge som delvis kan betecknas såsom varande en frontstat mot Warszawapakten och Sovjetunionen. Studier av det som beställaren betecknar som "östliga perspektiv" har däremot fått utgå. Studiens fokus ligger vidare på skydd mot strategisk vilseledning, inte ett offensivt utövande av det. Det agerande från svensk sida som skulle komma närmast (försök till) vilseledning på strategisk nivå skulle möjligen vara den officiella alliansfria hållningen – samtidigt som landet med Mikael Holmströms formulering hade en "en dold allians" med USA och Nato. Det är emellertid sannolikt att detta endast vilseledde landets egna medborgare om rikets säkerhetspolitik än den potentielle motståndaren. Det kan därför ifrågasättas om agerandet kan anses uppfylla rekvisiten för vilseledning i egentlig mening.

Sverige hade under kalla kriget en defensiv strategi och måste därför räkna med att agera i ett efterhandsläge. Detta gör i sin tur valet att fokusera på att hantera överraskning angelägen.

Studiens begränsade tidsramar har inte medgett några studier av primärkällor i arkiv. Detta sammanhänger med den tid som inventeringsarbetet av arkivmaterial tar i anspråk och den tidsutdräkt som följer på de sekretessprövningar som Riksarkivet skulle behöva göra avseende det material som här skulle komma i fråga. Studien vilar därmed huvudsakligen på litteraturstudier. Ett undantag utgörs av ett så kallat vittnesseminarium inom ramen för projektet FOKK (Försvaret och det kalla kriget) där officerare verksamma under kalla kriget i ett slags diskussionsforum delgivit sina erfarenheter. Seminariediskussionerna har sedan transkriberats och getts ut i tryckt form. Detta vittnesseminarium behandlade beredskap och tankegångar kring scenarion som röde överraskande anfall. Källan är att betrakta som en berättande källa.

För att operationalisera studien av svenskt skydd mot strategisk vilseledning under kalla kriget har fokus inriktats på hur effekterna av lyckad vilseledning – nämligen överraskning – var tänkt att hanterats av det svenska försvaret. Dessa förutsättningar har brutits ned i tre delområden, nämligen *beredskapssystemet*, *åtgärder för att erhålla förvarning* samt *svensk militär kultur* såsom den kommer till uttryck i ett antal bedömningar av officerare aktiva under kalla kriget. Vad gäller det senare delområdet har av olika skäl inga studier på den politiska ledningsnivån kunnat genomföras. Studien är därmed avgränsad främst till den militärstrategiska ledningsnivån, men inkluderar även aspekter på operativ nivå inom ramen för detta.

Disposition

Rapporten inleds med en beskrivning av den historiska, strategiska och operativa inramningen för att tillhandahålla en kontext för läsaren. Detta är centralt givet det fallstudieförfarande som här står i fokus. Därefter följer en genomlysning av det svenska beredskapssystemet samt andra åtgärder som vidtagits för att minska riskerna vid ett angrepp. Efter detta berörs förvarningssystemet med särskilt avseende på underrättelseorganisationen och dess funktionssätt. Det sista kapitlet syftar till att belysa svensk militärprofessionell och organisationskultur. Syftet här är att försöka ringa in hur svenska officerare på mer centrala befattningar bedömde såväl motståndarens som de egna åtgärdernas styrkor och svagheter och därmed ringa in delar av deras mentala ramverk. Denna sista delstudie bygger på genomförda vittnesseminarier efter kalla krigets slut och behandlar huvudsakligen det kalla krigets andra hälft. Många officerare som var verksamma under sent 1940-tal fram till 1960-talet hade redan gått bort då detta källmaterial tillkom.

Sammantaget skall dessa fokusområden bidra till en helhet där organisation, åtgärder och förhållningssätt tillsammans skall svara på frågan om hur överraskningens problematik hanterades i det svenska försvaret.

Den militärstrategiska och operativa inramningen 1945–1990

Efter andra världskrigets slut analyserades vilka metoder som skulle kunna tänkas användas mot Sverige i framtiden. Så diskuterades terrorbombningar, invasion över landgränsen, invasion över havet och kombinationer av dessa metoder. Här diskuterades även det kuppartige anfallet med referenser till den 9 april 1940 (Weserübung, ett överraskande angrepp med mindre förband, kombinerat med luftlandsättningar och hot om terrorbombningar av städer). Emellertid fanns de gamla krigsfallen kvar, anfall över landgränsen i norr, ett angrepp över Östersjön mot Mälardalen och ett angrepp över Östersjön mot södra Sverige. När planeringen gjordes under 1940-talets slut var dock bedömningen att Sovjetunionen saknade större transportflygs- och överskeppningsförmåga. Anfallen mot Mälardalen och södra Sverige ansågs därför då som osannolika.¹ Detta var förhållanden som skulle förändra sig under kalla krigets andra hälft. Detta gällde även de resurser som allokerades till försvaret.

Under krigsåren allokerade Sverige mellan tio och tolv procent av BNP till försvaret, en siffra som under 1950- och 1960-talen låg på omkring fyra procent.² Eftersom Sverige inte drogs in i kriget var det militära försvaret inte bara väl utbyggt utan även relativt väl finansierat under det kalla krigets första decennier.

Den svenska försvarsplaneringen präglades av ett antal grundantagen. Ett sådant var att ett isolerat sovjetiskt angrepp på Sverige bedömdes som osannolikt. Krigsrisken för svensk del ansågs vara kopplad till en större konflikt mellan Warszawapakten och Nato och där terrorbalansen, ytterst vilande på kärnvapen, bidrog till att även ett konventionellt angrepp sågs som mindre sannolik.³ Att angripa Sverige skulle medföra sådana nackdelar att motståndaren i stället skulle välja andra

¹ Eriksson, Ericson Wolke & Åselius, 2022, *Från Savolaxbrigaden till Särskilda skyddsgruppen. Svenska specialoperationer och specialförband från medeltid till 1995*, s. 202.

² Alozius, Juuko, 2020, "Sveriges försvarsutgifter 1900–2022", FOI Memo, s. 2.

³ Artéus, 2017, "Den operativa planeringens tankemiljö i 1980-talets Sverige", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 13–14.

alternativ för att nå sina mål. Sveriges primära värde ur Warszawapaktens perspektiv bedömdes vara som genomgångs-, överflygnings- eller basområde. Försvarets huvudsakliga uppgift var därför att verka krigsavhållande.⁴

Under kalla krigets första hälft var en av kärnorna i svensk försvarsplanering att det svenska försvaret skulle vinna tid för NATO att komma till undsättning. Vid 1970-talets början hade sådana formuleringar strukits ur exempelvis försvarsberedningens betänkanden även om förberedelser för ett sådant scenario fortsatte i skymundan.⁵ Sverige skulle vara alliansfritt i fred vilket syftade till att neutralitet skulle kunna upprätthållas i krig. I händelse av att landet skulle bli angripet gällde naturligtvis inte längre ambitionen att landet skulle förhålla sig neutralt. I realiteten var därmed ett av syftena – om den krigsavhållande ambitionen skulle misslyckas – att istället understödja möjligheterna att få hjälp av Nato.

Det yttersta syftet med den svenska hållningen var alltså att möjliggöra att Sverige skulle kunna stå utanför en konflikt. Detta kunde emellertid misslyckas och ett angrepp på Sverige kunde komma före, efter eller i samband med ett krigsutbrott i Centraleuropa. Ett inledande angrepp skulle möjligen kunna bli framgångsrikt genom överraskning. Huvudalternativen för svenskt vidkommande var ett angrepp som skedde över en landgräns eller över havet. En renodlad luftinvasion genom omfattande luftlandsättningsföretag bedömdes som mindre sannolik då man länge menade att motståndaren saknade resurser för detta. En kustinvasion förutsatte vidare, enligt svenska bedömningar, en förbekämpningsfas som varade i flera veckor.⁶ Efter förbekämpningsfasen bedömde man sedan att det skulle åtgå ytterligare ett par veckor för att etablera ett brohuvud och bryta sig ut ur det. En invasion över landgränsen i norr skulle behöva gå igenom Finland innan angreppet sedan nådde Kalix- och Luleälvslinjerna. En bedömning som gjordes var att det sedan skulle åtgå omkring en månads tid för att bryta igenom dessa försvarslinjer.⁷

Givet dessa tidsförhållanden och det faktum att ett angrepp på Sverige inte bedömdes ske i ett säkerhetspolitiskt vacuum, gav det Sverige ett tämligen gott utgångsläge, åtminstone i händelse av ett konventionellt krig. I det fall Sverige skulle ha angripits isolerat och Nato av någon anledning valt att inte agera skulle den kalkylen naturligtvis ha hamnat i ett annat ljus. Men detta var alltså inte något som man höll för särskilt sannolikt.

Santesson summerar de mest centrala förutsättningarna för svensk planering som en för det första defensiv inriktning, ibland uttryckt i formeln möta – hejda – slå. För det andra var möjligheterna att vilseleda motståndaren om de svenska avsikterna begränsade och där de fanns var de huvudsakligen hänvisade till den taktiska ledningsnivån. För det tredje, vilket följer av den defensiva inriktningen,

⁴ Hugemark, 2017, "Operativ ledning – en svår konst", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 237.

⁵ Hugemark, 2017, "Vad är operativ verksamhet?", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 22.

⁶ Hugemark, 2017, "ÖB:s strategiska ledning – krigsfall 2", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 36.

⁷ Artéus, 2017, s. 15.

skulle det svenska försvaret vara i efterhand om krig brutit ut. Av dessa anledningar var det desto viktigare att det svenska försvaret inte lät sig luras om var angriparens huvudsakliga angrepp skulle sättas in.⁸ Dessa omständigheter gör i sin tur Sverige under kalla kriget till ett studieobjekt med tydliga karaktäristika drag.

Det konventionella anfallet

Ett grundantagande var länge att endast en kustinvasion kunde genomföras. Under första halvan av kalla kriget var detta sannolikt rimligt, menar Bo Hugemark. Under slutet av perioden fick emellertid motståndaren tillgång till ro-ro-fartyg samtidigt som attackflygets räckvidder ökade. Detta innebar att fler än en plats kunde komma i fråga för en kustinvasion. Storanfallet hade en hel del nackdelar för en motståndare, inte minst kunde det bli väldigt kostsamt. Därför kunde det överraskade anfallet bli ett mer aptitligt alternativ. Överraskningen kunde gälla såväl tiden, platsen för det som sättet det genomfördes på. Motståndarens potentiella överraskande åtgärder tycks dock ha varit svårt att få in i de svenska planerna. Däremot laborerade man faktiskt med flera varianter på det konventionellt inleda storanfallet. Det första var anfall som gick ut på att försvåra svensk styrketillväxt. Detta skulle ske genom att ledningsfunktioner slogs ut och att mobiliseringen stördes. Den andra varianten var anfall som i stället gick ut på att påskynda angriparens styrketillväxt. Detta kunde genomföras exempelvis genom att motståndaren slog ut svenska fjärrstridskrafter samt lyckades ta hamnar oförstörda. Termen på dessa två tillvägagångssätt blev så småningom *anfall med kort militär förvarning*, respektive *strategiskt överfall*.⁹ Ett annat begrepp som också användes med liknande konnotationer var *överraskande angrepp* som definierades som ett angrepp som "[...] inleds mot oss innan vi mobiliserat och utgångsgrupperat huvuddelen av det militära försvaret och vidtagit motsvarandet åtgärder inom de civila delarna av totalförsvaret".¹⁰ De förda resonemangen visar därmed på att det åtminstone på ett konceptuellt plan funnits en mental beredskap för att ett angrepp mot Sverige kunde inledas på flera olika sätt.

Av Sveriges militärområden ansågs tre vara särskilt troliga för att hamna i motståndarens angreppsriktning, nämligen militärområde Syd, militärområde Övre Norrland och militärområde Öst (i vilket bland annat huvudstadsområdet och Gotland ingick). Ett angrepp mot mellersta Sverige (Milo Ö) direkt från Baltikum menade man hade flera fördelar för Warszawapakten. Resurserna i Baltikum bedömde man för det första var tillräckliga för att inleda angreppet utan röjande förberedelser. Den tänkta landstigningsstyrkans väg skulle i allt väsentligt kunna tas utanför räckvidden för Natos taktiska flyg. Detta skiljde Milo Ö från Milo S och Milo ÖN där i de två senare fallen, Natos möjligheter att blanda sig i striderna bedömdes

⁸ Santesson, 2017, "Vilja och förmåga – tankar kring ett svenskt koncept", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 169.

⁹ Hugemark, 2017, "ÖB:s strategiska ledning – krigsfall 2", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 36–37.

¹⁰ Hjulström, 2017, "Milo Ö – vitalt och komplicerat", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 106.

som större. Ett angrepp som riktades mot Milo Ö skulle direkt ha kunnat påverka riksledningen och försvåra mobiliseringen. I händelse av ett lyckat angrepp, i vilket Sverige delades på mitten, skulle ha medfört att ett fortsatt försvar blev betydligt svårare att bedriva.¹¹ En sådan anfallsplan skulle emellertid ha krävt att motståndaren lyckades dölja sina förehavanden eller att motåtgärder sattes in för sent.

Den del av Milo Ö som erbjöd särskilda svårigheter var försvaret av Gotland. Problemet hade sin grund i två delar. För det första låg Gotland betydligt närmare de baltiska utskeppningshamnarna än fastlandet. Detta reducerade de fientliga anflygningstiderna och underlättade luftlandsättningsföretag som man bedömde skulle ske före det att en sjöburen landstigningsstyrka nådde ön. För det andra räckte inte öns åretruntboende befolkning till för försvaret av Gotland. Svenska förband måste alltså tillföras från fastlandet. Detta hade naturligtvis varit väldigt riskfyllt i händelse efter det att krig hade brutit ut. Det mest farliga läget för Gotlands vidkommande vore ett överraskande angrepp inlett före det att någon svensk mobilisering kunnat ske. Problemet hade hanterats genom att ha flera värnpliktiga utbildningscykler parallellt, vilket var ett undantag från förhållandena i armén (för detta se närmare delkapitlet om beredskapssystemet). Studier gjorda under tidigt 1980-tal pekade på att Gotland borde försvaras på annat sätt än det då rådande "igelkottsförsvaret" av ön. Istället för ett försvar av ön som sådan, borde det istället bestå av eller kompletteras med långräckviddiga vapensystem kapabla att bekämpa en invasion redan långt ut på havet. Studiens förslag, enligt Hjulström, stupade dock på att det dels kunde uppfattas som provocerande av Sovjetunionen, dels att kustrobotförbandet (som det i praktiken handlade om) kunde vara svår att få tillbaka till fastlandet.¹² I det fall Hjulström har rätt vore ÖB:s beslut här närmast att betrakta som en form av svensk självavskräckning.

Vad gällde motståndarens vilseledning på operativ nivå hade i synnerhet de beslut som rörde svensk kraftsamling, då olika förstärkningsalternativ skulle sättas in, pekats ut som sårbara. Detta gällde särskilt vid kustinvasion och rörde i synnerhet arméns förband som tog längre tid att förflytta. Här menade man att en motståndare – förutsatt att han hade resurser att avdela för att göra sin vilseledning trovärdig – i värsta skulle kunna uppnå att svenska förband skulle befinna sig på fel ställe. Det fanns dock ett antal olika faktorer som den svenska försvarsplaneringen kunde utgå ifrån för att reducera risken för detta. Sådana indikatorer var förutom ilastningshamnarnas lägen, var tonnage samlades och ilastning skedde, även fiendens röjning av sjöminor och förbekämpningens inriktning.¹³ Dessa minskade något risken för att bli vilseledd, om än inte till noll. Emellertid antogs att motståndaren under (förmodad) tidspress måste sätta in betydande resurser för exempelvis sken-minröjning och sken-bekämpning för att få det att lyckas.

¹¹ Hjulström, 2017, s. 126.

¹² Hjulström, 2017, s. 121. För diskussioner om Gotlands försvar, se även Hugemark, 2017, "ÖB:s strategiska ledning – krigsfall 2", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 43–44.

¹³ Hugemark, 2017, "ÖB:s strategiska ledning – krigsfall 2", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 41–42.

Om Milo Ö uppfattades som det mest problematiska militärområdet att genomföra försvarsplanering för, så var i sådana fall Milo ÖN det minst problematiska av Sveriges tre mer utsatta militärområden. För det första hade Sovjetunionen förhållandevis få markstridskrafter utgångsgrupperade för ett sådant scenario. Dessa skulle dessutom först behöva ta vägen genom Finland.¹⁴ Något överraskande angrepp här var alltså knappast att vänta.

En ny hotbild växer fram: kalla krigets slutskede

Den senare delen av kalla kriget kom att präglas av andra villkor än de som gällt under i synnerhet 1950- och 1960-talen. Det materiella arvet från andra världskriget började under 1970- och 1980-talen falla för åldersstrecket. Den tekniska utvecklingen fördyrade kostnaderna för ny materiel och stormakterna började dra ifrån alltmer. Till detta skall även läggas att efterkrigstidens kraftiga ekonomiska uppsving – rekordåren – lade sig och förbyttes i sämre ekonomiska konjunkturer.¹⁵ Även vad avser den politiska ledningsnivåns beredvillighet att finansiera försvaret skedde en omsvängning under 1970- och 1980-talen. Medan försvarsbudgeten under 1950- och 1960-talen hade motsvarat omkring fyra procent av BNP, kom den under 1970- och 1980-talen att minska till mellan tre och 2,5 procent.¹⁶ Detta innebar i sin tur att alla delar av försvaret inte kunde moderniseras eller, för exempelvis Flygvapnets vidkommande, inte kunde moderniseras utan att antalet flygplan reducerades.

Även på det storpolitiska planet skedde viktiga förändringar. Efter kubakrisen hade utvecklingen präglats av avspänning stormaktsblocken emellan. Detta ändrade sig under 1970-talets slut, i synnerhet med Sovjetunionens inmarsch i Afghanistan. Till detta kom också en ökad insikt om samhällets sårbarheter, där ett kuppstatat angrepp inlett i ett skymningsläge mellan fred och krig, fick förnyad aktualitet. I Sverige utvecklades under 1980-talet som ett svar på detta bland annat (värnpliktiga) militärpolis-kvadroneer som skulle hantera diversionsförband och flygbasjägare som skulle skydda flygbaser mot sabotageförband.¹⁷

I den nya hotbilden ingick inte bara instrument som spetznazförband, utan även komponenter som polska tavelförsäljare som misstänktes kartlägga svenska stridspiloter och TIR-lastbilar som bedrev inhämtning av olika slag. 1987 lät ÖB Bengt Gustafsson genomföra en utredning av just tavelförsäljarna. Slutsatsen var att de förvisso kunde anses som potentiellt säkerhetshotande eftersom den kunde erbjuda en täckmantel för underrättelseverksamhet. Emellertid kom utredningen

¹⁴ Gustafsson, 2017, "Milo ÖN – flank till Nordnorges avvärjningsområde", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 59.

¹⁵ Eriksson et al., 2022, s. 243.

¹⁶ Alozius, 2020, s. 2.

¹⁷ Eriksson et al., 2022, s. 243–244.

fram till att det inte fanns någon grund för att anta att det pågick någon sådan inhämtning mot svensk militär personal.¹⁸

Även på ett annat plan, närmare bestämt inom litteraturens område, utgavs såväl internationellt som i Sverige skönlitterära framställningar som behandlade det nya hotet. Ett internationellt exempel är *Red Dawn* som kom ut 1984. I Sverige gavs 1987 under pseudonymen Sune Andersson *Anfall mot Sverige* ut som behandlade hur en ny typ av anfall mot Sverige skulle kunna gå till. Denna följdes av den kanske mest inflytelserika skildringen – *Operation Garbo* utgiven i 200 000 exemplar under pseudonymen Harry Winter – vars första del utkom 1988 och skildrade det strategiska överfallet. Bakom Harry Winter doldes journalisten Lars Christiansson på Svenska Dagbladet, docent Ingemar Dörfer på FOA, överste Bo Hugemark (på dåvarande Militärhögskolan, nuvarande Försvarshögskolan), samt sedermera Stellan Bojerud på samma lärosäte. *Operation Garbo* kan betecknas som ett slags påverkansoperation. År 2009 medgav Bo Hugemark i en artikel i Expressen att syftet med bokserien hade varit att påverka opinionsläget i försvarsvänlig inriktning. Försvaret var till följd av bristande finansiering otillräckligt och hade för låg beredskap mot överraskande angrepp, vidare hade den enligt honom dogmatiska hållningen i den svenska säkerhetspolitiken, gjort all verklig diskussion verklighetsfrämmande.¹⁹ Det var detta han ville ändra på med *Operation Garbo*.

Det bör emellertid nämnas att det ur 1980-talets horisont också fanns högst rimliga skäl att ta den nya hotbilden på allvar. Den sovjetiska U 137:s grundstötning 1982 på militärt område i Karlskrona, efterföljande observationer av dykare och ubåtar, marinens utbåtsjaksverksamhet samt mordet på statsminister Olof Palme 1986 bidrog också till att påverka samhällsstämningen. Kort sagt kändes det försämrade säkerhetspolitiska läget av på nära håll och en hotbild från olika typer av specialförband framstod som mer rimligt, även utan litterärt understöd. I detta fall kan man säga att genren säkerhetspolitisk thriller hade en resonansbotten i verkligheten.

Det är något svårare att konkret beskriva vad ett angrepp i enlighet med den nya hotbilden ytterst skulle syfta till. Klart var dock att nya redskap ansågs ha tillkommit i motståndarens verktygslåda som ställde försvaret inför nya dilemman. Om emellertid detta scenario dras till sin spets skulle det innebära att någon konventionell invasion inte alls var aktuell. Det skulle istället handla om att genom omfattande sabotageverksamhet och mord på noggrant utvalda nyckelpersoner redan innan öppen konflikt brutit ut för att förhindra en svensk mobilisering samt försvåra att NATO-förband skulle kunna använda svenskt territorium för frambasering. Snarare än att motståndaren kontrollerade delar av svenskt territorium för sina syften med större konventionella stridskrafter, skulle det kanske snarare ha handlat om att förneka NATO handlingsmöjligheter i Sverige med mer stridsekonomiska medel. Den sovjetiska krigsplaneringen vad avser specifikt Sverige är idag

¹⁸ Eriksson et al., 2022, s. 248–249.

¹⁹ Eriksson et al., 2022, s. 244–246.

emellertid fortfarande inte känd. Svaret på hur denna nya hotbild skulle mötas hade heller inte formulerats färdigt när det kalla kriget slutade.

Sammanfattningsvis kan därmed sägas att hotbilden skärptes under det kalla krigets slutskede. Motståndarens handlingsmöjligheter vad avser ett konventionellt anfall, som inledningsvis hade bedömts som mer begränsade, hade den tekniska utvecklingen omsider vidgat. Till detta kom under kalla krigets sista decennium ett uppfattat nytt hot i form av specialförband och mer irreguljära påverkansmöjligheter. I och med detta kan också ett större spelrum för motståndarens vilseledning på både strategisk och operativ nivå sägas ha uppstått. Parallellt med denna utveckling hade försvarets ekonomiska läge försvagats vilket innebar att delar av försvaret inte kunde moderniseras i samma takt som omvärldsutvecklingen. Hotet uppfattades ha skärpts medan medlen för att möta det hade urholkats. Hur såg då det svenska försvarets åtgärder ut för att hantera överraskning generellt?

Beredskap och utspridning: åtgärder för att hantera överraskning

Sverige hade ett antal redskap för att försöka hantera ett angrepp. Ett av dem var en organisation som skulle tillhandahålla förvarning. Detta skedde i form av inhämtning, bearbetning och delgivning i olika former, med andra ord verksamheter som brett sorterar under landets underrättelseverksamhet. Detta system kommer närmare att behandlas under rubriken "Förvarningssystemet". Ett annat sätt utgjordes av hur beredskapssystemet var utformat. Därutöver hade särskilda åtgärder vidtagits som syftade till att minska försvarets sårbarhet på olika sätt. Dessa åtgärder ägnas särskild uppmärksamhet här.

Beredskapstrappan

Det svenska beredskapssystemet byggde på ett flertal olika beredskapsformer. *Långsiktig beredskap* avsåg utbildade och utrustade, men hemförlovade och förrådsställda förband, det vill säga militär förmåga producerad i fredstid avsedd för krigstida bruk. Motsatsen till långsiktig beredskap kan *insatsberedskapen* sägas vara. Denna utgjordes av tillgången till omedelbart gripbara resurser. *Mobiliseringsberedskap* definierades som förmågan att omsätta den långsiktiga beredskapen till insatsberedskap. *Incidentberedskapen* utgjordes av beredskap mot kränkningar (alltså ett slags insatsberedskap). *Beredskap mot överraskande anfall* innebar i praktiken att relevanta staber och relevanta delar av den långsiktiga beredskapen skulle göras gripbara.²⁰

²⁰ Blixt från hotfull himmel. Beredskap mot överraskande angrepp. Vittnesseminarium den 29 oktober 2007, Bo Hugemark (red.), s. 4. Verket, som är att betrakta som en berättande källa, förkortas härnäst BFH.

Den svenska mobiliseringsberedskapen, i synnerhet den stora arméns, byggde på en omfattande utspridning av mobiliseringsplatserna. På så sätt skulle motståndarens förbekämpning försvåras. I första hand eftersträvades kompaniförråd. Av kostnadsskäl tvingades man omsider till en minskad spridning, i vissa fall till halv-bataljons- och bataljonsförråd.²¹ Denna kraftigt decentraliserade mobiliseringsorganisation kan sägas ha varit ett viktigt drag i den svenska militära modellen under kalla kriget.

Ett centralt antagande var att det inte var möjligt att ha en stående beredskap för hela Försvarmakten för att hejda ett överraskande angrepp. Beredskapsplaneringen byggde vidare på att Försvarmakten skulle få förvarning. Endast flygvapnet och tidvis marinen upprätthöll incidentberedskap, men hade också en förhållandevis hög insatsberedskap. Denna minimiberedskap innebar emellertid att ett överraskande angrepp, för att lyckas, först skulle behöva ytterligare förberedelser. Dessa skulle i sin tur förhoppningsvis röja motståndarens avsikter. Försvarmakten och de politiska beslutsfattarna skulle på förhållandevis svaga indikationer sedan reagera med snabba men graderade beredskapshöjningar. I sin tur skulle detta medföra att motståndaren i sin tur skulle behöva vidta ytterligare åtgärder. Detta skulle kunna beskrivas som en gradvis eskalation där svenska beredskapshöjningar hela tiden tvingade motståndaren till ytterligare åtgärder, varvid hans syften än tydligare skulle framgå och hans möjligheter att, åtminstone på ett överraskande sätt att angripa landet, omintetgjordes. Ett sådant förfarande krävde att beredskapshöjningarna skedde synligt och gav önskad signaleffekt. Beredskapshöjningarna behövde vidare vara av en sådan omfattning att de innebar påtagliga trösklar för motståndaren. Vidare förutsatte detta system att beredskapshöjningarna beslutades och genomfördes tillräckligt snabbt. Konceptet krävde naturligtvis ett gott samspel mellan underrättelsetjänsten och beslutsfattandet.²² Beredskaps-trappan kan sägas ha varit en av hörnstenarna i den svenska planeringen för att hantera överraskning på militärstrategisk nivå. Som framgått var detta ett reaktivt system.

Inom ramen för denna beredskapsordning fanns en uppdelning mellan vilka åtgärder som krävde politiska beslut, respektive vilka åtgärder som överbefälhavaren rådde över. Insatser ur fredsorganisationens resurser, exempelvis förband och staber som redan kallats in till repetitionsutbildning kunde beslutas av överbefälhavaren. Inkallelser av krigsförband till repetitionsövning, beredskapsövningar eller krigstjänstgöring krävde däremot regeringsbeslut. Inom fredsorganisationen fanns beredskapsstegen "Lystring" och "Givakt". I mobiliseringssystemet fanns vidare beredskapsalternativen partiell mobilisering i ett mindre och större alternativ samt allmän mobilisering. Inom båda dessa domäner fanns förberedda "paket" för

²¹ Hugemark, 2017, "Tillståndet i armétridskrafterna", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 193.

²² BFH, 2007, s. 1, 4 och 11.

att skynda på processen.²³ I praktiken innebar det att olika militärområden påverkades på olika sätt då exempelvis en mindre partiell mobilisering genomfördes, allt beroende på vilket det uppfattade hotet bedömdes vara.

Redan i fredstid och i ett så kallat skymningsläge kunde överbefälhavaren förstärka neutralitetsvakten, möta kränkningar, skydda svensk sjöfart samt bedriva ubåtsjakt. Skulle läget ytterligare försämrats kunde han beordra "Givakt" och enligt stående order bedriva skydd av särskilt betydelsefulla objekt, inleda spridning av flygplan och fartyg, genomföra förberedelser för mobilisering samt försätta de staber som redan var i fred vid förhöjd beredskap.²⁴

För mobilisering krävdes emellertid regeringsbeslut. Den partiella mobiliseringen syftade till att på olika sätt höja tröskeln för motståndaren och smörja upp mobiliseringsmaskineriet. Det mindre alternativet omfattade som mest ca 50 000 personer. Det större partiella mobiliseringsalternativet omfattade omkring 200 000 man och syftade bland annat till att motståndaren, beroende på den förhöjda tröskeleffekten, skulle tvingas till ytterligare åtgärder och därmed röja sina närmare avsikter. Exakt vilka förband som vid de partiella mobiliseringsalternativen kallades in, var avhängigt av hur de förberedda "mobiliseringspakten" såg ut i de enskilda militärområdena. Hemvärnet var vid partiell mobilisering fullt inkallat, såvitt förloppet inte blev alltför utdraget. Vid allmän mobilisering kallades hela Försvarsmaktens personal in (omkring 850 000 personer när krigsorganisationen var som mest omfattande). Allmän mobilisering kunde ske genom radioinkallelse eller i värsta fall genom beredskapslarm. Allmän mobilisering ville man undvika som förstahandsåtgärd. Bortsett från att tankegången med eskalerande mobilisering ("beredskapstrappan") då måste överges, fanns också en farhåga om att kaos skulle uppstå om så stora människomassor kallades in samtidigt.²⁵ Som framgått tidigare räknade man med ett par veckors förbekämpning i händelse av ett konventionellt storanfall. Detta innebar rimligtvis att allmän mobilisering knappast heller behövde utlösas som första åtgärd.

Över tid genomfördes förändringar i beredskapssystemet. Vissa av dem förändrades av planerade långsiktiga reformer, andra var bieffekter av utvecklingen av försvarets ekonomi, i synnerhet under det kalla krigets två sista decennier. Herman Fältström menar att Värnpliktsutbildningssystem 60 (VU 60) som antogs av riksdagen 1966 för marinens vidkommande primärt kom att prioritera den långsiktiga beredskapen, varvid den omedelbara beredskapen (insatsberedskapen) i sådana fall fick bli en positiv bieffekt av utbildningssystemet.²⁶ Även ifrån arméns håll fanns reservationer. VU 60-systemets repetitionsutbildningar skulle säkerställa att förbanden skulle kunna göras insatsberedda med mycket kort varsel, kort sagt transformera försvarsgrenens långsiktiga beredskap till insatsberedskap. En vanlig

²³ BFH, 2007, s. 6.

²⁴ Santesson, 2017, s. 170.

²⁵ Santesson, 2017, s. 170–171.

²⁶ Fältström, 2017, "Tillståndet i marinstridskrafterna", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 215.

besparingsåtgärd var emellertid att ställa in just repetitionsövningarna.²⁷ Även för arméns del tycks VU 60-systemet i dess praktiska tillämpning inte ha fungerat helt enligt intentionerna.

Beredskapssystemet och försvarsgrenarna

Flygvapnet var den försvarsgren som hade kortast väg att vandra från ett fredstillstånd till insats i krig. Bertil Wennerholm anger att flyg- och basförbanden hade 72 timmars mobiliseringstid. En stor del av stridslednings- och luftbevakningsfunktionerna (STRIL) verkade redan i fredstid medan funktionens resterande delar hade en mobiliseringstid på mellan tolv och 24 timmar. Redan det mindre beredskapsalternativet (dvs. det minsta alternativet inom ramen för partiell mobilisering) innebar att strilorganisationen skulle bemannas, flygförbanden utgångsbaseras och alla ordinarie baser organiserades med 30 procent av ordinarie styrka. Det större alternativet inom ramen för partiell mobilisering motsvarade för flygvapnets förband i själva verket den organisationsomställning som allmän mobilisering innebar för armén.²⁸ Inom 72 timmar kunde därmed hela Flygvapnet ställas på krigsfot. Även andra sagesmän lyfter fram försvarsgrenens höga beredskap. Bo Hugemark menar att luftbevakning och incidentberedskap för det första upprätthölls redan i fred, men att en betydande jakt- och spaningsberedskap upprätthölls i fred för att möjliggöra ett snabbt omgrupperade till krigsbaserna.²⁹ Bengt Gustafsson påpekar att i normal fredstid låg alla fartyg och flygplan relativt koncentrerade, medan mobiliseringen som sådan skedde utspridd. Ett sätt att minska sårbarheten var därmed att sprida flyg- och fartygsplattformarna. Han gör bedömningen att den största risken var att bli överraskad det första dygnet, medan en förvarning om 24 timmar hade omöjliggjort ett överraskande angrepp. Alltför stora delar, ur motståndarens perspektiv, hade då hunnit spridas ut.³⁰ Adderar man till detta en bedömd förbekämpningsfas om ca. två veckor så skulle en motståndare möta ett i praktiken fullt mobiliserat svenskt försvar när huvudanfallet/huvudanfallen väl sattes in.

Bert Stenfeldt anger därtill att flygvapnets strilorganisation fungerade dygnet runt. En förändrad hotbildsuppfattning ledde dock till att försvarsgrenen skapade flygbasjägare (vid 1980-talets början, författarens anm.) för skydd mot sabotage och markanfall. Utöver detta kallade man in värnpliktiga i tre omgångar per år för att ständigt ha värnpliktig personal som kunde vara verksamma i klargöringstroppar och i enheter med skydd som huvuduppgift. Med en organisation med värnpliktiga som kontinuerligt fanns inne och den fast anställda personalen skulle huvuddelen av flygstridskrafterna kunna starta upp verksamhet tämligen omgående,

²⁷ Hugemark, 2017, "Tillståndet i armétridskrafterna", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 194.

²⁸ Wennerholm, 2017, "Tillståndet i Flygstridskrafterna", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 228.

²⁹ Hugemark, 2017, "Vad är operativ verksamhet?", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 30.

³⁰ BFH, 2007, s. 16–17.

dessutom med en hög grad av uthållighet. Stenfeldt anger exempelvis att Flygvapnet i samband med U 137-incidenten kunde verka omedelbart och med en uthållighet på omkring tio dygn inom ramen för fredsorganisationens resurser.³¹

I vissa avseenden kom flygvapnets utveckling från en större till en mindre, men mer teknologiskt spetsig organisation, också få positiva effekter på andra områden. År 1980 omfattade flygvapnet omkring 500 krigsflygplan, varav 260 av allväderstyp. Styrkan hade närmast halverats på två decennier medan den effekt de enskilda planen uppvisade hade ökat betydligt. Emellertid innebar det reducerade antalet flygplan också avsevärt bättre spridningsmöjligheter eftersom trängseln i bassystemet minskade. I början av 1980-talet hade även ledningssystemet moderniserats och fått en än högre skadetålighet.³²

Olika försvarsgrenar påverkades på olika sätt av mobiliseringssystemet. Bengt O'Konor (bl. a chef för Ostkustens örlogsbas 1983–1986) menar att den partiella mobiliseringens större alternativ (dvs det mobiliseringsalternativ som omfattade 200 000 personer) liksom för Flygvapnet, i praktiken motsvarade allmän mobilisering för flottan.³³ Claes Tornberg (chef för Kustflottan 1985–1990), menar annars att man generellt kan dela upp flottans beredskap i två huvudsakliga paradig, ett som löpte fram till mitten på 70-talet präglad av lägre beredskap och ett efterföljande paradig med högre beredskap. I synnerhet var det 1980-talets ubåtskränkingar som blev en väckarklocka. Man började nu arbeta med spridning av fartygen och såg till att ha ammunition med ombord även i fred.³⁴

Arméns prioritering av den långsiktiga beredskapen fick konsekvenser för situationer då trupp snabbt måste finnas gripbar. Det fanns nämligen betydligt färre sådana förband. Sommarhalvåret bedömdes som den ur beredskapssynpunkt farligaste tiden på året, något som hade med utbildningscyklerna att göra. Arméns kuffförsvarfsförband, utöver hemvärnet, var mycket begränsade. Enligt planeringen – som aldrig fullt ut realiserades under kalla kriget – skulle det finnas ett antal bataljoner i olika milon som skulle vara mer snabbt gripbara. I praktiken var det den personal som råkade ligga inne och personal vid de olika stridsskolorna som stod till buds. Gotland utgjorde däremot ett prioriterat undantag. Här tillämpades en delad utbildningsrytm, med en "sommarkontingent" och en "vinterkontingent" för att alltid ha ungefärligen halva styrkan av en grundutbildningsomgång gripbar.³⁵ Arméns beredskapslösning för Gotland hade därmed vissa likheter med hur Flygvapnet hanterade sina värnpliktiga.

Det fanns emellertid en logik i hur försvarsgrenens beredskap hade utformats. Beredskap är dyrt och dyrast av alla lösningar är naturligtvis att ha stående förband. Arvid Cronenberg menar att det är ett slags småstatsproblem att inte ha råd

³¹ *BFH*, 2007, s. 60.

³² Wennerholm, 2017, s. 228.

³³ *BFH*, 2007, s. 82.

³⁴ *BFH*, 2007, s. 39.

³⁵ *BFH*, 2007, s. 40–41.

med att bygga upp en stark försvarsmakt och samtidigt ha en omfattande insatsberedskap. För ett land som Sverige menar han att det var ett klokt val att för armén satsa på långsiktig beredskap eftersom möjligheter att producera nya förband under ett krig inte fanns på samma sätt som i länder som USA.³⁶

Arméns mer kvalificerade fältförband skulle kunna mobiliseras inom 72 timmar även om, som framgått ovan, det är tveksamt att allmän mobilisering skulle vara det alternativ som först utlöstes. Istället såg man framför sig en stegvis mobilisering. Arméns fältförband kan sägas ha varit de enheterna med lägst omedelbar beredskap. Anledningen bakom detta var att fältförbanden ställde högre krav på samträning, vilket i sin tur gjorde att personalens geografiska hemvist kom i andra hand vid bemanningen av förbanden. Vid mobilisering skulle alltså dessa enheters personal behöva förflytta sig från de områden de bodde i till de platser där förbanden skulle mobiliseras och hade sina förråd.³⁷

Hur väl skickade dessa förband var att lösa sina uppgifter efter mobilisering varierade säkerligen med vilken period under kalla kriget man avser. Bengt Hörner menar exempelvis att huvuddelen av förbanden personellt skulle ha varit väl uppfyllda efter mobilisering. Däremot menar han att det fanns brister vad gällde förbandens övning. Här och var fanns också brister vad gällde organisations- och effektivbestämmande materiel i mobiliseringsförråden. Exakt hur stora de materiella bristerna var eller om de var systematiska, framgår emellertid inte. Han menar även att endast de förband som övats någorlunda i närtid i förhållande till mobiliseringstillfället skulle ha haft förmåga att mobilisera under strid.³⁸ Att sannolikt inte alla förband hade denna förmåga ter sig som en logisk konsekvens av att låta repetitionsövningarna fungera som ett slags budgetregulator under kalla krigets slutskede. Andra, exempelvis Herman Fältström, pekar i sammanhanget ut den förkortade grundutbildningen från 1972 (till 7,5 månader för meniga, 10 månader för gruppchefer och 15 månader för kompanibefälselever, förf. anmärkning) som ett problem i sammanhanget. Reduktionen av grundutbildningens längd innebar enligt honom en drastisk minskning vad gällde den omedelbara beredskapen.³⁹ Det går därmed inte att ge ett entydigt svar på hur väl skickade arméns förband var att lösa sina uppgifter omedelbart efter mobilisering. Bedömningen är också avhängig av om huruvida systemet värderas mot ett slags optimumnormer eller mot något slags minimikrav. Om man förväntat sig en mobilisering som delvis under ett pågående angrepp skulle förlöpa likt ett väloljat maskineri så är säkerligen dessa invändningar fullt rimliga. Om man värderar systemet mot att krig i regel innebär

³⁶ *BFH*, 2007, s. 54. På kontinenten förefaller beredskapskraven även vad gäller värnpliktiga markförband ha varit högre än dem i Sverige. Den höga stridsberedskapen i exempelvis Nationale Volksarmee upprätthölls genom en 18 månader lång allmän värnplikt, uppdelad i tre (sammanslagande) sexmånadersperioder. Systemet byggde således på att en ny utbildningskull ryckte in var sjätte månad (och följaktligen avslutade en sin tjänstgöring var sjätte månad), därmed fanns alltid en andel i praktiken färdigutbildade soldater på förbanden.

³⁷ *BFH*, 2007, s. 68–69.

³⁸ *BFH*, 2007, s. 62.

³⁹ Fältström, 2017, s. 214. För en liknande bedömning av den förkortade grundutbildningens konsekvenser för beredskapen, se Collin, 2015, "Allt för krigsförbanden" i Bo Hugemark (red.) *Den stora armén*, s. 220–221.

friktioner kanske det svenska systemet var så bra det kunde bli under rådande förhållanden. Detta påpekande är inte minst viktigt att göra då de officerare som under kalla kriget i Sverige var verksamma i olika funktioner själva i regel saknade krigserfarenhet och hade ett fredstillstånd som huvudsaklig referensram.

De arméförband som hade näst högst beredskap var lokalförsvarsförbanden och som motsvarade omkring två tredjedelar av arméns förbandsmassa. Personalen vid dessa förband var värnpliktiga som på grund av åldersskäl inte längre ansågs tjänstgöringsdugliga i fältförbanden. Vanligen fördes de över till lokalförsvarsförbanden vid 32 års ålder. Bland dessa förband fanns emellertid enheter av stor betydelse för beredskapssystemet, exempelvis värnförband vid potentiella infallsportar. Dessa krävde till skillnad från fältförbanden inte samma grad av samträning. Här kunde därför den lokala förankringen premieras och som en konsekvens av detta, mobiliseringstiderna hållas nere. Dessa förband skulle kunna vara mobiliserade inom 24 timmar.⁴⁰

Hemvärnet var den del armén (som organisationen fortfarande tillhörde då) som hade bland de högsta beredskapsgraderna. Detta var en frivilligorganisation. En av Hemvärnets viktigaste uppgifter var att svara för skydd och bevakning av den decentraliserade mobiliseringsorganisationen. Hemvärnets utrustning och utbildning var emellertid inte i paritet med fältförbandens, så var exempelvis en hemvärnsman endast skyldig att tjänstgöra 20 timmar årligen mellan 1946 och 2010. Fortfarande vid 1980-talets början var endast hälften av hemvärnsmännen utrustade med automatkarbiner. Å andra sidan var heller inte de uppgifter som organisationen hade att lösa lika krävande. Fortfarande under det sena kalla kriget var gruppen huvudstridsenhet och det skulle dröja till 1996 innan plutonen blev det.⁴¹ År 1991, när det kalla kriget precis tagit slut, utgjordes Hemvärnets av 72 400 hemvärnsmän (driftvärn och ungdomsverksamhet borträknad). Det bör vidare påpekas att personalomsättningen kunde vara hög och att bortåt en femtedel av hemvärnsmännen inte fullgjorde ens de begränsade 20 timmarnas årliga tjänstgöringstid.⁴² Ett möjligt problem i beredskapshänseende var dock att Hemvärnets inte kunde disponeras genom hemvärnsberedskap utan regeringens beslut. Ett sätt att komma runt detta var att ÖB kunde använda sig av möjligheten att genomföra en hemvärnsövning. På så sätt kunde Försvarsmakten åtminstone använda hemvärnets under ett dygn. Fattade regeringen därefter nödvändiga beslut kunde Försvarsmakten sedan använda hemvärnsförbanden under en längre tid.⁴³

En slutsats som kan dras om flygvapnets beredskap kontrasteras mot arméns är att det svenska försvaret haft flera olika beredskapssystem som alla rymts inom en överordnad lösning. Armén var den försvarsgren som i högst utsträckning prio-

⁴⁰ BFH, 2007, s. 69 och Hugemark, 2017, "Tillståndet i armétridskrafterna", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 194.

⁴¹ Larsson, 2017, "Upplands hemvärn" i *Upplands regemente 400 år. Förbandet, hembygden och dess försvar* (Berg, Norman, Sjövall reds.), s. 155–157 och 160.

⁴² Larsson, 2017, s. 158 och 162–163.

⁴³ BFH, 2007, s. 40.

riterade en långsiktig beredskap, att bygga upp en stor mängd förband, på bekostnad av huvuddelen av dessa inte var omedelbart insatsberedda. Flygvapnet kan sägas representera dess motsats. Helt ologiskt är emellertid inte detta. Armén var för det första den ojämförligt personellt största försvarsgrenen och för det andra skulle strider på marken, åtminstone enligt det tongivande planeringsparadigmet, utbryta senare än strider som rörde lufthavet. Här spelade inte minst militärgeografiska aspekter en stor roll. Emellertid skulle denna kalkyl komma att ifrågasättas under 1980-talets gång då hotet från specialförband kom att uppvärderas.

Att hålla motståndaren i ovisshet

Den svenska planeringen utgick ifrån att Sverige skulle vara strategiskt i efterhand. Emellertid förväntade man sig att underrättelsetjänsten så tidigt som möjligt förmodade att klarlägga var och när ett anfall skulle komma att sättas in. Vidare skulle då åtgärder i form av utspridning, skenmåls- och maskeringsåtgärder kunna vidtas.⁴⁴ Det svenska försvaret skulle emellertid inte vara en enbart passiv mottagare av utländsk aggression. I synnerhet på lägre nivåer, i det operativa och taktiska uppträddandet, fanns inslag av osäkerhetskapande arrangemang som i sin tur var tänkta att reducera effekterna av motståndarens agerande.

Det svenska flygvapnet och marinen hade ett antal dilemman att hantera i händelse av en invasion över Östersjön. Svenska angrepp mot mål i Baltikum bedömdes som alltför riskabelt med tanke på hur väl utbyggt det sovjetiska luftförsvaret ansågs vara. Därtill var det heller inte klart vilka fartyg som skulle användas för en överskeppning. En större klarhet kring detta skulle vinnas först efter det att fartygen löpt ut.⁴⁵ Ett preventivt angrepp skulle alltså kunna leda till stora egna förluster, samtidigt som motståndaren i hamn också hade möjligheter att vilseleda det svenska måluttaget. Ett sätt marinen kunde bidra till att försvåra fientlig vilseledning, särskilt med avseende på destinationen för sin landstigning, var genom mineringar. Platsen där motståndaren samlade tonnage i sina hamnar gav ju inte nödvändigtvis indikationer på var en landstigning skulle kunna ske i Sverige (även om de potentiella landstigningsplatserna naturligtvis var kända av det svenska försvaret), men genom mineringar på lämpliga platser kunde motståndarens handlingsfrihet begränsas.⁴⁶ I sin tur bidrog detta till att reducera osäkerhet på svensk sida.

Flygvapnet hade liknande kort att spela ut. Motståndaren bedömdes behöva sätta in omfattande bomb- och attackinsatser för att uppnå sina mål. Genom att initialt möta de första sådana vågorna med en kraftfull samlad jaktinsats skulle motståndaren tillfogas stora förluster och tvingas till ett försiktigare uppträddande. Därefter skulle man starta ett mer begränsat antal flygplan för att hålla motståndaren i

⁴⁴ Santesson, 2017, s. 169–170.

⁴⁵ Hjulström, 2017, s. 99.

⁴⁶ Hugemark, 2017, "ÖB:s strategiska ledning – krigsfall 2", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 41.

ovisshet om den svenska flygvapnet verkligen avsåg att möta även efterföljande vågor på samma kraftfulla sätt. På detta sätt skulle motståndaren behöva höja garden och kunna tillfogas förluster, medan det svenska flygvapnet hade kapacitet kvar för att hantera de luftlandsättningsföretag som sedan bedömdes följa.⁴⁷

Under perioden vann Försvarsmakten också nya insikter på det område som närmast skulle kunna betecknas som strategisk kommunikation. Utgångsläget var att marinen inte utan tillåtelse från ÖB fick öva öster om Gotland. Claes Tornberg som var chef för kustflottan 1985–1990 menar emellertid att det blev ett normalförfarande att göra det, även med ubåtar. Detta sände enligt honom signalen att Sverige skulle vara berett att ingripa också mot tonnagesammandragningar förhållandevis långt ut i Östersjön (vilket inte nödvändigtvis var den egentliga planen för marinens vidkommande). I sin tur komplicerade detta den sovjetiska marinens planering som då måste räkna med att skydda sitt tonnage med exempelvis luftvärns- och ubåtsjaktenheter. Detta mer offensiva agerande från svensk sida kom emellertid in sent i tänkandet, närmare bestämt i spåren av ubåtskrisen vid 1980-talets början, menar Tornberg.⁴⁸

Systemkonflikter: några i efterhand identifierade problem

Under ett vittnesseminarium avhållit 2007 framkom också ett antal självskapade problem och hinder för beredskapssystemet. Bengt Gustafsson (ÖB 1986–1994) menade att en för beredskapen försvårande omständighet var arbetstidsregleringen som infördes i början av 1960-talet. Gustafsson menade att arbetstidsregleringen undanröjde möjligheterna till att ha en hög insatsberedskap i två avseenden, dels personellt, dels ekonomiskt. Under 1980-talets ubåtskränkningar kom, menar han, dessa beredskapskostnader som arbetstidsregleringen medförde tydligt i dagen.⁴⁹ På sätt och vis bekräftar Gustafsson därmed Cronenbergs ståndpunkt; valet under kalla kriget stod mellan att utbilda och utrusta en stor försvarsmakt som skulle vara tillgänglig efter mobilisering eller att hålla sig med en mindre med högre beredskap.

Bert Stenfeldt (bl. a chef för Flygstaben 1987–1990) menade att arbetstidsregleringen drabbade flygvapnets jaktförband på så sätt att de inte längre (tidsmässigt) kunde bemannas för att möta de beredskapskrav som de var anbefallna. För att klara av detta fick man komplettera med att använda attackförbanden. En oavsedd bonuseffekt av detta var, menar Stenfeldt, att attackförarna fick utbildning i luftstrid. En annat potentiellt problem menar Stenfeldt hängde samman med vissa aspekter av den materiella beredskapen, där underhållslösningar ibland valts för

⁴⁷ Hjulström, 2017, s. 99.

⁴⁸ BFH, 2007, s. 49.

⁴⁹ BFH, 2007, s. 16.

att vara kostnadseffektiva på bekostnad av förbandens operativa tillgänglighet.⁵⁰ Även Björn Zickerman (bl.a pansarinspektör vid arméstaben och chef för 13. Fördelningen 1980–1983) anför ett liknande exempel i samband med Pragvåren 1968, då materielläget vid krigsförbanden snabbt måste inventeras. Han menar att man då i militärområde syd kunde konstatera att hälften av LV 4:s radarstationer inte fanns tillgängliga utan stod i reparationskö i Växjö. Detta eftersom, enligt hans förmenande, kraven på en rationell reparationstjänst hade vägt tyngre än kraven på en effektiv beredskap. Detta förfarande skulle enligt honom ha kommit som en överraskning även för milostaben.⁵¹ Det är emellertid svårt att här uttala sig om huruvida detta var ett genomgående problem eller om det enbart gällde vissa delsystem samt i sådana fall när mer exakt dessa problem i sådana fall var som mest utbredda. Klart är emellertid att ekonomisk rationalitet ibland uppfattades krocka med kraven på materielens tillgänglighet och beredskap.

Claes Tornberg (chef för Kustflottan 1985–1990), lyfter å sin sida fram systemet för ekonomisk uppföljning (Försvarets planerings- och ekonomisystem som infördes vid 1970-talets början) som något av en anti-beredskapsåtgärd.⁵² Han preciserar emellertid inte närmare på vilket sätt systemet verkade beredskaps-hämmande.

Carl Björemans (bl.a. tidigare Milobefälhavare för milo Syd 1984–1988) belyser de inneboende avvägningsproblem som fanns mellan olika beredskapsformer. Om man skulle ha kuppförsvärsförband ur fredsorganisationen, vilket ÖB:s kuppförsvärsorder under kalla krigets slutskede stipulerade, skulle detta i och för sig leda till högre kuppberedskap. Å andra sidan undergrävde sådana åtgärder mobiliseringsberedskapen eftersom dessa förband behövde låna materiel ur krigsorganisationens mobiliseringsförråd. För sin del såg han en stor risk för oreda i händelse av att en mobilisering skulle bli aktuell.⁵³ Herman Fältström (befordrad till kommandör 1989) menar å sin sida att den svenska förbandsutvecklingen under slutet på kalla kriget gick på tvärs mot utvecklingen i omvärlden. Han anser att krigsplanläggningen var stel och integrationsgraden mellan de olika försvarsgrenarna låg. Huvudscenariot för övningar och planering var alltså det storskaliga anfallet, en bedömning som han underförstått alltså inte delade. De svenska markförbanden präglades av en kvalitativ eftersläpning medan flygvapnet och marinen präglades av kvantitativa reduceringar. Den förkortade grundutbildningen från 1972 innebar en drastisk minskning vad gällde den omedelbara beredskapen enligt honom. Reduktionen av förbanden, främst flygvapnet och marinen, gick enligt hans förmenande huvudsakligen ut över de förband som utgjorde grunden för omedelbar beredskap (dvs insatser under kränkningar och fredstida kriser).⁵⁴ Andra sagesmän,

⁵⁰ BFH, 2007, s. 34 och 52.

⁵¹ BFH, 2007, s. 46.

⁵² BFH, 2007, s. 18–19.

⁵³ Ibid., s. 15.

⁵⁴ Fältström, 2017, s. 214.

vilket framgår på annan plats i denna text, menade emellertid att exempelvis marinen beredskap kom att förbättras i spåren av 1980-talets ubåtsjaktverksamhet.

Slutsatser

Den svenska Försvarsmakten under kalla kriget vilade i mycket hög grad på den allmänna värnplikten som personalförsörjningslösning. En sådan organisation måste därför först mobiliseras innan den kunde användas. Den svenska strategiska inriktningen var defensiv och det svenska mobiliserings- och beredskapssystemet hade klara reaktiva drag. Planläggningen byggde därmed på att man utgick från att vara i efterhand.

Som svar på förändringar i hotbilden skulle man genom olika graderade mobiliseringsåtgärder kunna svara på sådana signaler och eskalera. Detta skulle ske genom mobilisering av allt större delar av organisationen. I sin tur var tanken att detta skulle tvinga motståndaren till att vidta ytterligare åtgärder på sin sida, varvid ytterligare klarhet om motståndarens avsikter skulle vinnas. Mobiliseringen skedde dels genom partiell mobilisering i olika utföranden och genom allmän mobilisering. Olika "mobiliseringspakt", skraddarsydda för olika militärområden och alternativ fanns framtagna.

Av de tre försvarsgrenarna hade flygvapnet högst beredskap och armén lägst. Marinen intog därvidlag ett mellanting men kom inte minst mot bakgrund av 1980-talets ubåtsincidenter att utvecklas i riktning mot en insatsorganisation. För flygvapnets vidkommande innebar i praktiken en partiell mobilisering att flygvapnet var satt på krigsfot. För arméns del, som i störst utsträckning vilade på värnpliktig personalförsörjning, innebar en övergång från fredsförhållanden till en mobiliserad styrka störst förändringar. Arméns fältförband (i allt väsentligt brigad- och fördelningsförband) skulle kunna mobilisera på 72 timmar. Två tredjedelar av armén utgjordes däremot av territorialförsvarsförband, vilka bland annat bemannade befästningsverk vid hamnar och andra potentiella infallsportar. Dessa hade än kortare mobiliseringstider, vanligen 24 timmar. Av arméns förband hade annars hemvärnet högst beredskap. Uppgifterna för hemvärnet var primärt att skydda övriga förbands mobilisering. I vissa riktningar som bedömdes som särskilt utsatta (Gotland) fanns ett system med överlappande värnpliktskullar så att ön alltid skulle ha ett antal förband på plats under utbildning. Även flygvapnet tillämpade ett system med överlappande värnpliktskullar. Lösningen som tillämpades på Gotland och i flygvapnet liknade på sätt och vis BRD:s och DDR:s värnpliktiga beredskapsmodeller under perioden. Det bör dock påpekas att många steg krävde politiska beslut i den svenska beredskapsmodellen. Exempelvis gällde detta beslut om partiell mobilisering.

Vad gällde beredskapssystemet hade Försvarsmakten ett antal avvägningar att göra. Enkelt uttryckt handlade det om att väga insatsberedskap (omedel-

bart/snabbt gripbara förband) mot långsiktig beredskap (att förband fanns utbildade och utrustade om än inte mobiliserade). I händelse av krig skulle man inte kunna fortsätta utbilda förband på sätt som exempelvis USA mer sannolikt kunde räkna med att göra. Av denna anledning prioriterade armén att bygga upp en stor organisation för att i händelse av krig ha många förband på bekostnad av en lägre beredskap. Skälet bakom detta hade inte minst att göra med att de ekonomiska resurserna inte räckte till både höjd beredskap och en, vad till man bedömde, tillräckligt stor organisation.

Denna prioritering förefaller ha börjat ifrågasättas under 1980-talet då hotet från fientliga specialförband växte fram och kraven på insatsberedda förband i fredstid ökade. Under det tidiga kalla kriget var detta mindre problematiskt då motståndaren inte bedömdes ha det nödvändiga överskeppningstonnaget eller flygstridskrafter med tillräckliga räckvidder. Emellertid ökade under kalla krigets andra hälft motståndarens möjligheter att överskeppa, liksom de sovjetiska luftstridskrafternas räckvidder. Detta innebar i sin tur ytterligare ett dilemma. Om de tekniska möjligheterna att genomföra en invasion för motståndaren förbättrades, så framstod ju ändå satsningen på en stor och uthållig (om än föråldrad) armé som rationell. Armén hann emellertid aldrig reformeras före det att det kalla kriget tog slut.

För att minska riskerna vid ett hastigt angrepp tillämpades primärt utspridning av förband, lager och förråd som metod. En motståndare skulle därmed behöva arbeta hårt för att slå ut sina mål. Flygvapnet kunde därför med kort varsel omgruppera flygplanen till en förhållandevis omfattande basorganisation. Denna hade dessutom i takt med att antalet flygplan minskade (på grund av nyare och dyrare flygplansgenerationer) blivit luftigare. För arméns vidkommande var mobiliseringssystemet likaledes decentraliserat, vanligen till den nivå att enskilda kompanier hade egna mobiliseringsförråd. Vad beträffar flottans åtgärder varierade de under perioden. I synnerhet under slutet av kalla kriget var även den inriktad på utspridning. Därmed kan också konstateras att skyddet mot överraskning på sätt och vis hade designats in i försvarsinfrastrukturen.

För att systemet skulle fungera på avsett sätt krävdes dock förvarning för att rätt åtgärder skulle kunna vidtas i tid. Nästa kapitel behandlar därför förvarningssystemet.

Förvarningssystemet

Sensorkedjan, flygvapnets och marinens övriga verksamhet kan betraktas som centrala delar i ett inhämtningssystem som bland annat skulle tillhandahålla förvarning. Särskilt viktigt för den löpande omvärldsbevakningen var Flygvapnet som redan i fredstid verkade genom luftbevakning och incidentberedskap. Genom flygspaning kunde den presumtive motståndarens verksamhet följas noga. Nya fartyg och flygplanstyper fotograferades så fort de började uppträda i Östersjön. Statusen på hamnarna och de fartyg som fanns samlade på andra sidan Östersjön kontrollerades löpande. Särskilt viktiga objekt var flyg- och robotbaser samt radaranläggningar. Spaningsflygets centrala uppgifter var utöver att förse de egna stridskrafterna med underrättelser också att ta ut mållägen för långräckviddig bekämpning om det skulle bli aktuellt. Flygspaningen samverkade tillsammans med FRA och Marinen.⁵⁵ Spaningsflygets regelbundna verksamhet i synnerhet över södra Östersjön var också värdefulla eftersom tidiga avvikelser från normalbilden kunde observeras. När sådana upptäcktes kunde spaningen stärkas, exempelvis då större övningar genomfördes av Warszawapakten. Den svenska rutinmässiga flygspaningen var fullt synlig för den potentielle angriparen och bidrog därmed också till att upprätthålla en tröskeleffekt.⁵⁶ Att information om omvärlden inhämtades är emellertid inte nödvändigtvis en garant för att den analyserades och delgavs på ett ändamålsenligt sätt. Detta kapitel tar sig an sådana problemkomplex.

Tidigare forskning och litteratur

Källäget kring de svenska underrättelsemyndigheternas arbete och bedömningar under den senare delen av kalla kriget är långt ifrån fullständig. Även om ett flertal böcker kommit ut i ämnet är det fortfarande svårt att bilda sig en trovärdig upp-

⁵⁵ Hugemark, 2017, "Vad är operativ verksamhet?", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 27–28.

⁵⁶ *BFH*, 2007, s. 34.

fattning om händelseförloppet. Detta gäller inte minst den politiska nivån med Regeringskansliet och Försvarsdepartementet som de mest centrala aktörerna. Hur man inom dessa organisationer såg på de svenska underrättelsemyndigheternas bedömningar och vilka egna informationskällor man hade utöver underrättelsemyndigheterna har knappast alls berörts i den hittillsvarande forskningen. Inte heller den militära underrättelsetjänstens arbete har (av förståeliga skäl) kunnat granskats närmare, medan verksamheten inom FRA beskrivits i ett antal böcker av Jan-Olof Grahn.

Den militära underrättelsetjänstens arbete under det kalla kriget beskrivs av Wilhelm Agrell i boken *Sprickor i järnridån- svensk underrättelsetjänst under kalla kriget*.⁵⁷ Agrell har i viss omfattning kunnat bygga sin analys på avhemligade dokument från Försvarsmakten och dess olika underrättelseorganisationer.⁵⁸

Jan-Olof Grahn har i en serie böcker skildrat Försvarets Radioanstalt från dess tillkomst till nutid. För denna text har hans bok *Om svensk signalspaning – kalla kriget*, använts.⁵⁹ Grahn skildrar relativt detaljerat arbetet inom FRA under den tidsperiod som denna text avhandlar, men han har ett tydligt FRA-perspektiv i framställningen, med en tydlig tendens att framställa FRA i positiv dager. Vissa påståenden om den svenska militära underrättelsetjänstens arbete och analyser skildras av Mikael Holmström i *Den dolda alliansen. Sveriges hemliga NATO-förbindelser* där han berör Sveriges inofficiella kontakter med västmakterna under kalla kriget.⁶⁰ Arbetet bygger till största delen på intervjuer med personer som varit inblandade i verksamheten, men framställningen blir av den anledningen något begränsad till de personer som funnits i livet och velat lämna uppgifter. Holmströms journalistiska bakgrund skiner delvis igenom på så att han gärna fokuserar på mer perifera, men ”spännande”, händelser under kalla kriget. I åtminstone ett av dessa exempel går det att påvisa påtagliga felaktigheter och brister i källkritiken.⁶¹ När det gäller den politiska nivån (RK och Fö) och de eventuella internationella kontakter och de informationer man då kan ha fått behandlas mycket sparsamt av Holmström. Slutligen har Fredrik Erikssons (mfl.) *Från Savolaxbrigaden till Särskilda skyddsgruppen, svenska specialoperationer och specialförband från medeltid till 1995* använts som ett komplement till ovanstående källor.

⁵⁷ Agrell, Wilhelm, 2017, *Sprickor i järnridån- svensk underrättelsetjänst under kalla kriget*.

⁵⁸ Den militära underrättelsetjänsten (idag benämnd *Militära underrättelse- och säkerhetstjänsten*, MUST) har genom åren haft flera olika namn och organisationsformer. För enkelhetens skull används här genomgående begreppet *den militära underrättelsetjänsten* som ett samlingsnamn.

⁵⁹ Grahn, Jan-Olof, 2019, *Om svensk signalspaning – kalla kriget*.

⁶⁰ Holmström, Mikael, 2011, *Den dolda alliansen. Sveriges hemliga NATO-förbindelser*.

⁶¹ Holmström skildrar en incident då ett svenskt stridsflygplan av typen J-35 Draken råkade kränka Sovjetiskt territorium över Baltikum. En av författarna (Strandberg) till denna text tjänstgjorde vid den aktuella tidpunkten i flygvapnets incidentberedskap och var i tjänst vid kränkningen. Egna erfarenheter, som i efterhand har kunnat kontrolleras och bekräftas av den svenska underrättelsetjänstens rapportering, avviker påfallande från den version som Holmström skildrar.

Larmklocka eller långsiktighet?

En genomgående uppgift för de svenska underrättelsemyndigheterna under kalla kriget var att ge centrala beslutsfattare en bild av omvärldsläget och agera som larmklocka när man konstaterade aktiviteter som potentiellt kunde hota svenska säkerhetspolitiska intressen. Förmågan att etablera den så kallade normalbilden blev med tiden allt bättre, men kom också att ha inbyggda svagheter.⁶²

Denna "larmklockefunktion" kom att prägla de svenska underrättelseorganisationernas arbete under 1960- och 70-talen. De omfattande militära förberedelser som man antog var nödvändiga innan ett sovjetiskt anfall var möjligt sågs som en förvaringsmöjlighet som skulle ge Sverige tid att vidta lämpliga motåtgärder.⁶³

Efterhand kom Försvarsmakten alltmer att ägna sig åt långsiktiga studier som underlag för planering av framtiden. För underrättelsetjänstens del innebar det nya, och från "larmklockefunktionen" väldigt olika, uppgifter. Härigenom uppstod ett dilemma, där den dagliga verksamheten fortfarande var intresserad av "larmklockefunktionen", samtidigt som långtidsplaneringen ställde nya krav på bedömningar (eller snarare prognoser) om en osäker framtidsutveckling, där frågor om vilka framtida förbandstyper och tekniska system en angripare skulle kunna utveckla stod i fokus. Enligt Agrell så skapade dessa olika underrättelsebehov och tidshorisonter ett dilemma för underrättelsetjänsten, då behoven krävde olika typer av underrättelseinformation och bearbetningsmetoder. Som en följd av detta kom leverans av bedömningar till de långsiktiga planprocesserna ofta att få företräde.⁶⁴

Normalbilden och svarta svanar – tolkning av informationen

Problemet med att bygga sin beredskap på en normalbild, där avvikelser från den samma skulle utgöra förvarning om möjliga anfallsförberedelser, kan vara riskabel. Det föreligger en risk för att avvikande händelser feltolkas eller missas helt. Ett tydligt exempel, som lyfts fram av både Agrell och Grahn, är myteriet på det sovjetiska fartyget Storozjevoj 1973. Incidenten inträffade i Riga och fortsatte ut i Östersjön och aktiviteten från sovjetiska fartygs- och flygförband kunde följas i realtid av både Försvarsmakten och FRA. Händelsen tolkades dock initialt som ett ovanligt, men inte osannolikt, övningsmoment och en korrekt tolkning och analys av händelseförloppet blev inte möjlig förrän en tid efter incidenten, när ytterligare underrättelser började komma in.⁶⁵

⁶² Agrell, 2017, s. 297 ff

⁶³ Agrell, 2017, s. 204.

⁶⁴ Agrell, 2017, s. 205.

⁶⁵ Agrell, 2017, s. 255 ff.

Sovjetiska marinövningar i slutet av 1970-talet vållade också ett dilemma för bedömningen av vad som var normalbild eller en avvikelse. Genom flygspaning kunde man konstatera att i den sovjetiska fartygsstyrkan även ingick civila ro-ro-fartyg lastade med militär materiel. Trots att övningen såväl till omfattning som innehåll avvek från den fastställda normalbilden så genomfördes den inom ramen för den normala sovjetiska årsövningscykeln.⁶⁶

De sovjetiska förberedelserna inför interventionerna i Tjeckoslovakien 1972, Afghanistan 1979 och Polen 1980 kunde följas i realtid av FRA och Försvarsmakten. I efterhand framstår den löpande FRA-rapporteringen om utvecklingen som tämligen odramatisk och enligt Grahn till och med slätstruken.⁶⁷ Rapporter från inledningen av Polenkrisen 1980 berättar om relativt normala sovjetiska övningsnivåer och förbindelsekontroller i de sovjetiska ledningsnäten, men någon samlad bild av förberedelser inför en eventuell invasion förmedlas inte. Detta belyser det faktum att trots att det med relativ lätthet går att följa förbandsförflyttningar och andra förberedelser som mer eller mindre tydliga avvikelser från normalbilden så är det likväl svårare att korrekt bedöma de bakomliggande avsikterna och målsättningarna. Agrell ger också exempel på hur rent önsketänkande (antagandet att Sovjetunionen skulle anse de internationella konsekvenserna av en invasion för höga) präglade flera västerländska underrättelsetjänsters bedömningar.⁶⁸ Likheterna med situationen före det ryska angreppet på Ukraina 2022 är uppenbara.

Ny normalbild – ny hotbild?

Ubåtsincidenterna under början av 1980-talet tvingade fram ett förändrat förhållningssätt till hotbilsbedömningen. Först när man började rekonstruera fram ett mönster av tidigare, oftast fragmenterade underrättelser, började en kontext framträda av tidigare okända organisationsstrukturer och system i Sovjetunionen. Efterhand kom man fram till en förändrad normalbild, som nu också omfattade den tidigare okända undervattensverksamheten.⁶⁹

Den militära underrättelsetjänsten hade redan under slutet av 1970-talet fått signaler om så kallade diversionsförband inom WP. Även om detta underlag var ofullständigt så innehöll det vissa ledtrådar, som att insatsen av förbanden genomfördes redan i fredstid i de tilltänkta målområdena. Efterhand lyckades man också skaffa egna källor som utvecklade bilden av denna typ av förband. Dessutom framkom en förändrad uppgift för dessa förband, från framskjuten spaning och förvarning till offensiva insatser tidigt i en konflikt.⁷⁰

⁶⁶ Agrell, 2017, s. 236 ff.

⁶⁷ Grahn, 2019, s. 88 ff.

⁶⁸ Agrell, 2017, s. 238 f.

⁶⁹ Agrell, 2017, s. 264 f.

⁷⁰ Agrell, 2017, s. 266 ff.

Den militära underrättelsetjänsten hade således redan innan undervattensincidenterna i början av 1980-talet en kännedom om de s.k. diversionsförbanden i WP. Däremot saknade man återigen den övergripande kontexten för att förklara den nya normalbilden.

Som en reaktion på ett upplevt ökande hot från USA, inklusive möjligheten att USA skulle genomföra ett preventivt angrepp med kärnvapen, inledde Sovjetunionen operation RJaN (Raketno-Jadernoje Napadenie – kärnvapenrobotanfall). Detta innebar i korthet att såväl KGB som GRU fick nya inriktningar och mer offensiva uppgifter. Den svenska militära underrättelsetjänsten fick kännedom om operation RJaN först 1985, och det tog ytterligare några år innan en koppling mellan RJaN och den nya normalbilden presenterades.⁷¹

Ungefär samtidigt upptäckte underrättelsetjänsten, återigen genom ”bakåtspaning” i tidigare uppgifter, att Sovjetunionen hade en etablerad bas för marina specialförband utanför Kaliningrad. Tack vare Flygvapnets tidigare genomförda fotospaning hade man av en slump också fotograferat den aktuella platsen, men inte insett vad som fanns där.⁷²

Efterhand kom den militära underrättelsetjänstens arbete att leda till förändringar i den operativa planeringen. Den tidigare bedömningen om ett storanfalls-scenario med en relativt lång tids förbekämpning, sågs inte längre som det troligaste alternativet. Bidragande orsaker till omsvängningen var bland annat kunskaperna om förändringar i den sovjetiska hotuppfattningen, så som den uttrycktes i Operation RJaN, och insikten om att tidsfaktorn spelade en allt större roll för en angripares möjlighet att uppnå sina militära målsättningar i händelse av konflikt.⁷³

Sovjetunionens och USA:s kapprustning under 1980-talet kom alltmer att fokusera på marina kärnvapenplattformar, främst ubåtar, vilket gjorde att intresset efterhand försköts från Centraleuropa till den norra flanken, med tyngdpunkt kring Barents hav och Sovjetunionens marina resurser i Murmansk. Detta bedömdes öka risken för att Skandinavien skulle bli ett geostrategiskt nyckelområde och att Sverige snabbt riskerade att bli indraget i en framtida konflikt.⁷⁴ Den nya hotbilden bidrog också till att försvarets bristande förmåga att med det rådande svenska invasionsförsvaret hantera de nya hoten tydligt framträdde. Den tydliga uppdelningen på en freds- och en krigsorganisation, med helt olika uppgifter och förutsättningar, visade sig inte kunna hantera ett strategiskt överfall i ett skymningsläge.⁷⁵

Till skillnad från den militära underrättelsetjänsten ansåg inte FRA att det inom de sovjetiska militära ledningsstaberna kunde utläsas att det skulle finnas några uppgifter direkt mot Sverige. Generellt delade alltså inte FRA synen på det överskuggande sovjetiska hotet utan avvisade riskerna.⁷⁶

⁷¹ Agrell, 2017, s. 280 ff.

⁷² Agrell, 2017, s. 283.

⁷³ Agrell, 2017, s. 287.

⁷⁴ Agrell, 2017, s. 289.

⁷⁵ Eriksson et al., s. 255.

⁷⁶ Eriksson et.al, s. 255.

Förhållandet mellan den militära underrättelsetjänsten och Regeringskansliet under 1980-talet

Enligt Eriksson et al. delade inte alltid Regeringskansliet den militära underrättelsetjänstens bedömningar om riskerna för ett strategiskt överfall. Som ett exempel på detta beskrivs hur man på Forsvarsdepartementet hänvisade till uppgifter i en bok om de så kallade Vorosilovföreläsningarna⁷⁷, som i allt väsentligt bekräftade den tidigare svenska marginaldoktrinen, dvs. att Sverige vid ett krig mellan NATO och WP endast skulle beröras perifert.⁷⁸ Detta exempel, låt vara en enskild händelse, visar att mottagaren, Forsvarsdepartementet i detta fall, också hade bildat sig en egen uppfattning om hotbilden, grundat på tveksamma källor och (sannolikt) bristande fackkunskaper. Osäkerheten kring 1980-talets ubåtskränkningar bidrog också till att en förtroendeklyfta uppstod mellan Regeringskansliet och Forsvarsmakten, som ledde till ett slags politisering av frågorna kring dessa, och i förlängningen möjligen också av hotbilsbedömningen.⁷⁹

FRA:s mer offensiva agerande gentemot Regeringskansliet och Forsvarsdepartementet under 1980-talet innebar sannolikt också att Regeringskansliet kom att tvivla på den militära underrättelsetjänstens bedömningar. FRA anmälde i början av 1980-talet bland annat att man inte delade Forsvarsmaktens syn på hotbilden och vilka delar av den sovjetiska krigsmakten som skulle vara inriktade mot bland annat Sverige i händelse av krig.⁸⁰ Inrättandet av ett underrättelsekansli inom Forsvarsdepartementet, som kom att domineras av före detta FRA-personal, bidrog sannolikt ytterligare till att FRA:s inflytande i Forsvarsdepartementet ökade, medan den militära underrättelsetjänstens bedömningar betraktades med en viss skepsis.⁸¹

Det har inte varit möjligt att utifrån den studerade litteraturen bilda sig en uppfattning om vilka källor Regeringskansliet och den högsta politiska nivån hade tillgång till utöver de svenska underrättelse-myndigheternas bedömningar. Exemplet ovan visar att man på Regeringskansliet i bästa fall önskade något slags *second opinion* för att jämföra Forsvarsmaktens bedömningar med. Förutom FRA så gav Regeringskansliet i uppdrag till FOI att regelbundet ge ut rapportserien *Rysk militär förmåga i ett tioårsperspektiv*. Dessa rapporter hade sin styrka i att de även tog upp de ryska ekonomiska förutsättningarna för att utveckla krigsmakten, medan

⁷⁷ Upptecknade föreläsningar av den afghanske översten Ghulam Dastagir Wardak från hans tid som elev vid den sovjetiska generalstabsakademien, Vorosilovakademien. I början av 1970-talet. Hans anteckningar smugglades sedermera till väst och publicerades i bokform av National Defense University i USA.

⁷⁸ Eriksson et al., s. 265 f.

⁷⁹ Agrell, 2017, s. 285 f.

⁸⁰ Grahn, 2019.

⁸¹ Förf. egna erfarenheter (Strandberg).

de rent militära analyserna och bedömningarna stundtals uppfattades som mindre väl underbyggda av de militära underrättelseanalytikerna.⁸²

Organisatoriska kulturskillnader - en källa till konflikt

Under 1960- och 70-talen var ansvaret den militära underrättelsebearbetningen uppdelad på flera myndigheter, till exempel försvarsgrensstaberna. Detta innebar att kompetens och produktion fragmenterades i större eller mindre fackdomäner, som skulle komplettera varandra, men som i stället blev överlappande, eller värre, inte anslöt till varandra. Någon övergripande samordning av svenska underrättelseorganisationernas arbete förekom ej.⁸³

Först i och med att den militära underrättelsetjänsten omorganiserades och (huvudsakligen) samlades i en organisation blev analysarbetet effektivt. Även när dessa samlats under en hatt förekom dock organisatoriska stuprör i bearbetningsarbetet.⁸⁴

Agrell belyser här en av grundförutsättningarna för en effektiv underrättelsebearbetning och analys: att undvika uppdelning på flera sinsemellan mer eller mindre fristående aktörer. Det finns då stor risk för att underrättelser feltolkas genom att inte rätt analyskompetens får tillgång till dem.

Inom de olika underrättelseorganisationerna utvecklades över tiden olika kulturer och skilda synsätt på hur bearbetning och analys bäst skulle ske. Detta, i kombination med det konkurrensförhållande som rådde mellan Försvarsmakten och FRA i deras kontakter med Regeringskansliet, ledde under perioden fram till att hotbildsuppfattningen spretade mellan de olika inblandade parterna. Skillnader i verksamhetskultur och hur man värderade underrättelseinformation ledde till konflikter, t.ex. mellan FRA och Marinen, som kulminerade på 1980-talet, då FRA går direkt till regeringen och förmedlar sin (avvikande) uppfattning.⁸⁵

Agrell pekar också på FRAs inflytande, utifrån det faktum att närmare 80 procent av de underrättelseanknutna ekonomiska anslagen gick till FRA, medan övriga underrättelseorganisationer fick dela på återstoden. FRA, i kraft av sin avskildhet och stora organisation upplevde sig enligt Agrell i och med detta som *underrättelsetjänsten* i singularis, trots att anstalten enbart producerade signalunderrättelser, så kallad single source rapportering.⁸⁶

⁸² Förf. egna erfarenheter (Strandberg).

⁸³ Agrell, 2017, s. 207 f

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ibid., s. 253 ff

⁸⁶ Ibid., s. 208

Slutsatser

Genomgången har visat att frågan om hur underrättelsearbetet organiseras inom och mellan olika aktörer har stor betydelse. Under 1960- och 70-talen var den militära underrättelsetjänsten uppdelad på flera instanser, bland annat försvarsgrenstaberna. Detta skapade "stuprör" som försvårade kunskapsöverföring och synergieffekter mellan försvarsgrenarna. Först i och med att den militära underrättelsetjänsten samlades i en gemensam organisation skedde en förbättring. Trots detta föreligger sannolikt fortfarande risker för "stuprörstänkande" inom den militära underrättelseorganisationen.⁸⁷

Som exemplet med "Storozjevoj" 1973 visar så kan avvikande händelser, trots att de går att följa i realtid, vara svåra att tolka och först i efterhand få sin förklaring. Analytikernas förförståelse och uppfattning om vad som är " normalt " uppträdande kan utgöra en begränsande faktor för en korrekt bedömning. I värsta fall framstår den korrekta bilden först efter en "bakåtspårning" i äldre underrättelsematerial.

På ett högre strategiskt plan visar också de sovjetiska inmarscherna i olika WP-länder under det kalla kriget att förberedelser och uppmarscher har gått att följa över tiden, men att det utifrån detta underlag har varit svårt att dra slutsatser och vilka avsikter, mål och planer som legat bakom agerandet. Även i dessa fall framstår den fullständiga bilden först i efterhand.

Man kan därför i viss mån fråga sig i vilken grad den så kallade "larmklockefunktionen" verkligen fungerade under det kalla kriget. Underrättelseorganisationerna hade en mycket god förmåga att detektera och relativt detaljerat följa sovjetisk verksamhet över Östersjön och bortom, men exemplen ovan visar att det kan ha varit svårt att nå en sådan klarhet om vad man observerar att det skulle räcka som beslutsunderlag för något slags beredskapshöjning. Givet den misstänksamhet från RK sida gentemot den militära underrättelsetjänstens bedömningar som framskymtar i litteraturen kan man ställa sig frågan vad som skulle ha krävts för den politiska nivån att initiera en beredskapshöjning i ett skarpt, men oklart, läge.

En annan viktig faktor som påverkat underrättelsefunktionen är de organisatoriska och kulturella skillnader som uppenbarligen förelegat både mellan olika organisationer som Försvarsmakten och FRA, men också mellan Försvarsmakten och underrättelsemottagarna på Regeringskansliet. FRA:s tydliga ifrågasättande av Försvarsmaktens hotbilda-bedömningar kan visserligen ses som ett utslag av en viktig "second opinion", men riskerar också att skapa förvirring hos mottagarna på Regeringskansliet, som troligen inte besatt tillräckliga kunskaper för att bedöma tillförlitligheten i olika informationer och bedömningar. Den eventuella förförståelse som funnits hos Regeringskansliet har inte varit möjlig att beröra närmare,

⁸⁷ Vid en stabsövning under 2000-talet som författaren (Strandberg) medverkade i fanns det en utländsk instruktör som överallt där han kunde skrev upp förkortningen WESK med stora bokstäver. WESK stod för *Who Else Should Know?*, och hans poäng var att alla, oberoende var inom staben man tjänstgjorde, måste ställa sig frågan om inom någon annan del av staben är betjänt av att få en viss information, som annars kunde riskera att försvunna i informationsflödet.

men det exempel som visats ovan pekar på att det inte varit osannolikt att enskilda tjänstemän skaffat sig en egen uppfattning utifrån mer eller mindre korrekta informationer.

Frågan om hur den upplevda konkurrensen mellan Försvarsmaktens underrättelsetjänster och FRA har påverkat den samlade svenska hotbilda-bedömningen är en relevant fråga, som återstår att undersöka och försöka besvara. Utifrån studien så framstår det tydligt att dessa två aktörer stundtals drog åt väldigt olika håll, såväl när det gäller rena underrättelsebedömningar som när det gäller arbetsmetoder och bedömningsgrunder. Olika ambitioner att utöka sitt inflytande inom underrättelsesamhället, som har antytts ovan, har sannolikt också haft en negativ inverkan på den samlade svenska underrättelseförmågan.

Olika ifrågasatta bedömningar, till exempel diskussionen kring "typljudet" under 1980- och 90-talens ubåtsjakter, riskerar att skapa förtroendeklyftor mellan i detta fall Försvarsmakten och mottagarna i Regeringskansliet. En bidragande orsak har sannolikt varit att man på Regeringskansliet inte haft förståelse för underrättelsetjänstens arbetsmetoder, där man ibland måste göra en bedömning på bristfälligt informationsunderlag. Det är i detta sammanhang också mycket viktigt att avsändaren, Försvarsmakten, är tydlig med vad man grundar sin bedömning på och vilka osäkerhetsfaktorer som finns.

Överraskning och professionskulturella förhållningsätt

Studiens sista delundersökning ämnar rekonstruera några bärande drag i den svenska militära kulturen under det kalla krigets slutskede. Detta görs genom två linser; dels hur officerare såg på motståndarens förmågeutveckling, dels hur man bedömde sina egna styrkor och svagheter. Materialet utgörs av det tidigare nämnda vittnesseminariet, avhållit med under kalla kriget aktiva högre (eller mer centralt placerade) officerare. De politiska och militära förhållanden som det kalla kriget utspelades under präglades av osäkerheter och kunskapsluckor. I de fall kunskap saknas är det naturligtvis lätt hänt att kunskapsluckorna fylls i med mer eller mindre välgrundade antaganden, att analyserna byggs upp genom olika sorters analogier, men också att organisationen snarare präglas av byråkratiskt-organisatoriska överväganden än externa hot. Frågan för detta kapitel är hur dessa osäkerheter såg ut, hur de fylldes i och ytterst vilken inverkan detta kan tänkas ha fått på beredskapen att hantera överraskning. Kort sagt: hur resonerade svenska officerare om motståndarens och sin egen militära förmåga?

Bedömningar av motståndarens utveckling

Rent allmänt bör sägas att bedömningar av motståndarens utveckling under kalla kriget var en verksamhet med bitvis stora utmaningar. För det första omspände perioden mer än fyra decennier, en period som sammanföll med stora tekniska landvinningar såsom jet-erans intåg på 1950-talet, kapplöpningen i rymden, men även stora prestandaökningar vad avser konventionella mängdsystem. För det andra var tillgången till information begränsad då Sovjetunionen och Warszawa-paktens medlemsstater var slutna samhällen. Tillgången till öppna källor och personbaserade underrättelser var begränsade. Ofta hämtades kunskap om exempelvis motståndarens materielsystem från andra kontexter, såsom exempelvis Sexda-

garskriget och Oktoberkriget där sovjetiska stridsfordon, pansarvärns- och luftvärnssystem användes mot israeliska förband. Även om sådan information säkerligen kunde säga mycket om systemens tekniska prestanda så innebar det inte per automatik att de användes i enlighet med sovjetisk doktrin i norra Europa.

Utöver detta kan det – och som framgått ovan med visst fog – antas finnas interna friktioner som stör såväl underrättelsearbetet som de militära bedömningarna. Här räcker det dock att konstatera att bedömningarna av motståndarens militära förmåga var behäftad med ett antal svårigheter.

Ur källkritisk aspekt måste också nämnas att de underlag som denna framställning vilar på i allt väsentligt har tillkommit efter kalla krigets slut, ca. 15–20 år i efterhand. Sagesmännen visste med andra ord hur ”facit” såg ut när de i olika sammanhang lämnade sina vittnesmål. Bilden för de officerare som tjänstgjorde när det begav sig bör om inte annat ha tätt sig som än mer osäker. Vilken bild ger då ett antal svenska officerare som tjänstgjorde på centrala befattningar under kalla kriget och vad kan det säga om professionskulturella förhållningssätt?

Bengt Gustafsson menar för det första att teknologi-gapet mellan öst- och västblocket – till västblockets fördel – uppstod under 1970-talet, något som han menar uppenbarade sig vid invasionen av Libanon 1982. Däremot menar han att Sovjetunionen byggde upp andra förmågor, nämligen spetsnaz, från och med sent 1960-tal. Redan från 1970-talets ingång fanns det enligt honom en hotbild mot svenska mål som emellertid inte började uppmärksammas förrän på 1980-talet.⁸⁸ En bedömning var alltså att Sovjetunionens svar på en tilltagande teknisk underlägsenhet var att satsa på okonventionella medel såsom specialförband.

Herman Fältström menar att motståndaren under den senare delen av kalla kriget, under 1970- och 1980-talen, bedömdes ha fått en förbättrad kapacitet att i luften och till sjöss genomföra transporter. I det senare fallet handlade det specifikt om tillgång till roll-on/roll-off-fartyg (ro-ro-fartyg) som underlättade angrepp över havet. En annan trend, nämligen motståndarens alltmer ökande mekaniseringsgrad, pekade å andra sidan i en annan riktning i och med att förbanden också blev tyngre. Transportkapaciteten hade ökat, men det hade alltså även det logistiska fotavtrycket på det som skulle skeppas över. Fältström landar emellertid i att förhållandena sammantaget förändrats till Sveriges nackdel under perioden, något som hade att göra med Sovjetunionens ökade möjligheter att understödja en invasion av detta slag. Därtill hade Sovjetunionens möjligheter att genomföra ett överraskande angrepp ökat menar han. Skulle emellertid ett angrepp på Sverige ske i anslutning till ett angrepp på kontinenten skulle Sovjetunionen behöva mobilisera andra enchelogens förband. I ett sådant läge hade brist uppstått i synnerhet på sådana förband som var centrala för överraskande angrepp.⁸⁹

Även Anders Hjulström påtalar en försämrad hotbild från 1970-talets andra hälft, något som han kopplar samman med att motståndaren fått tillgång till mer

⁸⁸ BFH, 2007, s. 21.

⁸⁹ Fältström, 2017, s. 201 och 215.

kapabla luftlandsättningsförband, större landstigningstonnage, sabotageförband och civila ro-ro-fartyg. Metoden att förstöra ordinarie hamnar menar han inte längre skulle vara lika verkningsfullt för försvararen eftersom nya fartygstyper skulle ge motståndaren andra handlingsalternativ. Utöver detta anför han även de nedskärningar som gjorts i det svenska försvaret på hemmaplan under 1970- och 80-talen.⁹⁰ Claës Skoglund instämmer i bedömningen och anför bland annat det sovjetiska flygvapnets längre räckvidder som skäl för det.⁹¹ Tornberg gör för sin del ett slags periodisering av den sovjetiska utvecklingen och menar att den var kraftig under 1960- och 1970-talen, men att den började plana ut under 1980-talet. Först under 1970-talets slut menar han att västmakterna hade lyckats att balansera detta sovjetiska övertag.⁹²

Därmed kan konstateras att hotbilden vad avser i synnerhet ett isolerat angrepp på Sverige bedömdes ha skärpts under det kalla krigets senare del. Detta var som framgått ovan inte konsensusbilden, ett angrepp på Sverige antogs generellt ske inom ramen för en storkonflikt mellan de båda blocken. Det kan också noteras att bedömningarna skett på grundval av bedömd förmåga och inte på bedömd avsikt hos motståndaren. Detta är måhända inte så konstigt då kapacitet tar tid att bygga upp medan avsikter kan ändras betydligt snabbare.

Under åtminstone den senare delen av kalla kriget bedömdes att motståndaren i Milo Östs kustområde – det mest utsatta militärområdet – utan röjande förberedelser kunde inleda luftlandsättningar med två till tre luftlandsättningsdivisioner samt en till två luftburna brigader. Under 1980-talet prioriterades därför försvar mot ett överraskande inlett angrepp, varvid olika beredskapsalternativ fick en stor plats i krigsplaneringen.⁹³ Detta måste beskrivas som en mycket omfattande luftlandsättningsoperation. Hur dessa förband sedan skulle understödjas och hur länge förbanden bedömdes klara av att lösa sina uppgifter efter luftlandsättning går sagesmännen emellertid inte in på. Herman Fältström uppger dock att det sovjetiska flygvapnet inte hade till uppgift att skydda vare sig luftlandsättningar, över skeppningar eller offensiva flygföretag före 1982.⁹⁴

Som framgått tidigare hade en invasion genom luften tidigare ansetts som mindre sannolik. Emellertid dyker här sådant scenario upp i resonemangen. Det är troligt att detta var en konsekvens av sovjetunionens militärtekniska utveckling från och med 1970-talet. Det är tveksamt om det svenska försvaret – eller åtminstone dessa sagesmän – haft tillgång till informationen om det sovjetiska flygvapnets uppgifter före det kalla krigets slut. En invasion över havet hade länge varit ett av huvudalternativen för planeringen. Jag bedömer därför att informationen (såvitt den nu stämmer) kommit till sagesmannens kännedom först efter det kalla

⁹⁰ Hjulström, 2017, s. 87–89.

⁹¹ BFH, 2007, s. 22.

⁹² BFH, 2007, s. 18–19.

⁹³ Hjulström, 2017, s. 106.

⁹⁴ Fältström, 2017, s. 201.

krigets slut. Uppgiften kan däremot i efterhand sägas stärka de svenska bedömningarna vad gäller ett mer allvarligt läge under det kalla krigets slutskede. Man får rimligen – och under förutsättning att uppgifterna är korrekta – anta att det sovjetiska flygvapnet inte utan grund fick dessa nya uppgifter. Det upplevda hotet mot Sverige under kalla krigets sista decennier framstår därför på grundval av dessa ut-sagor som mer tvetydigt och svårbedömt än tidigare. Det konventionella hotet som under den första halvan av kalla kriget förvisso fanns, men som bedömdes som mindre sannolik, och ansågs genomföras över land eller havet framstod i och med den tekniska utvecklingen som mer troliga. Dessutom hade den kompletterats med en mer utrerad luftdimension under dess senare halva. Detta mer reguljära hot kompletterades, och i vissa fall konkurrerade med, hotbilden från specialförband som kunde sättas in på nya sätt under 1980-talet. Det är därför inte särskilt förvånande att det konventionella storskaliga angreppet ändå levde vidare hela perioden igenom.

Klart är därmed att omfattande luftlandsättningsföretag hölls för möjliga, över-skeppning likaså medan hotet från specialförband alltså växte fram som ett nytt hot. Det är däremot mer oklart hur man från svensk sida bedömde motståndarens möjligheter att också fullfölja sina mål och underhålla operationerna på svensk mark. Dessa ramfaktorer påverkade naturligtvis också motståndarens förmåga.

Åtminstone i efterhand menar Claës Skoglund att Sverige redan under 1970-talet borde ha övergivit tänkandet i termer av "Normandie 1944" (dvs. en storskalig landstigning) och istället ha övergått till att tänka mer i banor av "Weserübung 1940" (ett överraskande inlett angrepp). Skoglund menar även att det fördes en debatt om att Sverige borde ha stående förband, men att man kom fram till att det skulle ha blivit alldeles för stelbent. Det ansågs bättre att hålla motståndaren i ovisshet om exakt hur hög den svenska beredskapen verkligen var.⁹⁵ Detta kan givetvis den mer komplexa hotbilden ändå vara rationellt. Stående förband skulle naturligtvis haft en högre beredskap, men också varit betydligt färre till antalet och därför mer förutsägbara före det att en konflikt brutit ut. På sätt och vis kan valet därför inte enbart sägas ha handlat om beredskapsgrader utan också om när man vill vara förutsägbar. Sverige valde en lägre beredskap för arméns förband men också en högre grad av oförutsägbarhet för motståndaren att hantera i händelse av krig. Huruvida Sverige skulle ha kunnat mobilisera i tid var därför i minst lika hög grad ett problem för den svenska krigsplanläggningen som för motståndarens.

Den nya hotbilden, som enligt bland andra Bengt Gustafsson hade att göra med motståndarens ökade tekniska underlägsenhet, utgjordes av sovjetiska specialförband. Som emellertid framgått konkurrerade den bilden med andra resonemang som snarare pekade på en ökad sovjetisk förmåga till både luftlandsättningar och landstigningar.

Det kan konstateras att det i den historiska kontexten som omgav det sena kalla kriget fanns fog för oro. U 137 hade gått på grund 1981 i militärt skyddsområde i

⁹⁵ BFH, 2007, s. 59.

Karlskrona, 1980-talet kom allmänt att präglas av iakttagelser av ubåtar, ubåtsjaktverksamhet och till detta kom också ett statsministermord. Internationellt kom Sovjetunionens inmarsch i Afghanistan att öka spänningarna mellan blocken. Milo Ö upplevde ett ökat antal kränkningar, rapporter om dykare och försvunna minor vilket antydde ett ökat fientligt intresse för området. Vidare bedömdes förutsättningarna för att inleda ett angrepp i Östersjöområdet utan röjande förberedelser, som nämnts, som goda.⁹⁶ Hur såg man då på det nya specialförbandshotet? Claës Skoglund visualiserade problematiken som fientlig trupp som plötsligt stod på svensk mark. Delar av dessa utgjordes av trojanska hästar såsom affärsresenärer och hockeylag på besök i Sverige som plötsligt bytte skepnad och började lösa sabotageuppgifter. Strider på marken skulle utbryta i ett tidigare skede än vad en mer konventionell invasion skulle medföra. Skoglund menar därför att det var fullkomligt felaktigt att armén hade så låg beredskap, men att armén också var ointresserad av sådana scenarier.⁹⁷ Som framgår på annan plats var armén inriktad på långsiktig beredskap vars förband kunde mobiliseras på cirka tre dygn. Andra, (Olof Santesson) menar i efterhand att det åtminstone historiskt sett, fanns ganska lite som pekade på att Sovjetunionen brukade använda sig av diversionsförband.⁹⁸

Bo Hugemark var annars en företrädare för denna typ av scenarier under kalla kriget. Han var en av medförfattarna till *Operation Garbo* som kom ut under pseudonym under slutet av 1980-talet och som laborerar med ett sådant scenario i skönlitterär tappning. Han menar att det förvisso vore svårt för en angripare att lyckas givet att en hel del koordinering måste fungera. Emellertid lyfter han fram det tyska anfallet mot Norge 1940 där han menar att ett halvdussin faktorer måste fungera på avsett sätt och där endast en sådan misslyckad faktor kunde omintetgöra hela operationen. Oftast går sådant ändå bra, menar han, för att försvararen är ännu sämre på att förutse vad som är på väg att ske.⁹⁹ Han presenterar även ett resonemang som i anslutning till ett mer okonventionellt inlett angrepp som har bäring på motståndarens vilseledande åtgärder. En viktig åtgärd för en motståndare borde enligt honom vara att bryta den beredskapsspiral som var ett av fundamenten för det svenska systemet. Detta kunde åstadkommas genom att motståndaren anföll ur freds- eller övningsgruppering, genom att förberedelserna doldes så att den svenska beredskapstrappan aldrig aktiverades eller genom vilseledning om verksamhetens syften. Utöver detta, menar Hugemark, kunde motståndaren också försöka avskräcka från beredskapshöjning och störa beredskapshöjningarna. Effekterna av sådana åtgärder kunde förstärkas om försvararen inte är vaksam för långsiktiga förändringar i motståndarens grupperingsmönster, om försvararen ägnar sig åt önsketänkande och självbedrägeri eller hemfaller åt självavskräckning.¹⁰⁰

⁹⁶ Hjulström, 2017, s. 106.

⁹⁷ BFH, 2007, s. 13.

⁹⁸ BFH, 2007, s. 27.

⁹⁹ BFH, 2007, s. 20.

¹⁰⁰ BFH, 2007, s. 6.

Problemet för denna studies vidkommande är att det inte är möjligt att avgöra i vilken utsträckning regeringen och riksdagen samt det svenska försvaret exempelvis ägnade sig åt önsketänkande eller självskräckning där och då. Däremot kan konstateras att det fanns en medvetenhet om mer okonventionella hotbilder. Grundalternativet, menar Anders Hjulström, var dock att man utgick ifrån att förvarning skulle erhållas i så god tid att en allmän mobilisering kunde genomföras och utgångsgruppering skulle hinna intas. Om motståndaren hade för avsikt att vilseleda om sin huvudsakliga anfallsriktning – med andra ord vilseledning på operativ nivå – så måste han avsätta betydande resurser för förbekämpning också i den falska riktningen.¹⁰¹ Alternativet att motståndaren skulle förbekämpa i den falska riktningen och lura försvararen att koncentrera sina stridskrafter till det området och sedan ta en kalkylerad risk genom att inte förbekämpa alls eller bara i begränsad omfattning i den egentliga, mer lätt försvarade, anfallsriktningen, diskuterades däremot inte.

Det bör påpekas att det sannolikt inte funnits någon helt ensad bedömning om vilken hotbild som skulle vara den normerande i den dåtida Försvarsmakten. Som framgått vid genomgången av underrättelsesystemet, tycks bilden inte ha varit särskilt entydig här heller. Utöver tillgången till underrättelser påverkades även bedömningarna av organisationskulturella faktorer på försvarsgrensnivå. Resurstilldelningen styrdes nämligen inte enbart av strategiska överväganden utan i hög utsträckning av försvarsgrenspolitik. Försvarsgrenarna valde det scenario som man bäst ansåg gynna den egna verksamheten. En sagesman som tjänstgjort i operationsledningen under den tid Carl-Eric Algren var arméchef, 1969–1976, uppger exempelvis att armén inte prioriterade ett överraskande angreppsscenario eftersom man ansåg att det skulle gynna flygvapnet och marinen.¹⁰² Det kan också noteras att Almgren var arméchef under den tid då försvarsanslagens utförlöpa tog sin början.

Den nya hotbilden fick emellertid vissa konsekvenser. Exempelvis ökade kraven på incidentberedskapen och kraven på att ha en högre insatsberedskap med i fred tillgängliga kuppförsvarfsförband. Beträffande Milo S, som upplevde det skiftande militärpolitiska läget i sitt närområde, blev under 1980-talet beredskapen ofta högre prioriterad än den operativa krigsplanläggningen.¹⁰³

Omkring 15 år efter det att Sovjetunionen upplöstes gjorde flera officerare inom ramen för projektet "Försvaret och det kalla kriget" några reflektioner kring sina bedömningar av motståndaren som gjordes under kalla kriget. Ulf Henricsson menar att många av bedömningarna gjordes utifrån den materiel och de förband motståndaren hade. Däremot visste man inte så mycket om befälhavarna, människorna och motståndarens kultur. I efterhand menar Henricsson sig fått nya insikter som han saknade då. Han menar exempelvis att alkohol- och disciplinproblem

¹⁰¹ Hjulström, 2017, s. 86 och 93.

¹⁰² BFH, 2007, s. 31–32.

¹⁰³ Björemans, 2017, "Milo S – fienden skulle hejdas vid kusten", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 160.

var utbredda i den sovjetiska krigsmakten, förhållanden som han anser hade satt klara begränsningar kring vad Sovjetunionens väpnade styrkor egentligen var kapabla att klara av. Ett fall som Weserübung klarade nyktra och disciplinerade tyska förband av att genomföra, menar Henricsson. Han är i efterhand betydligt mindre säker på att motsvarande sådana scenarier som det svenska försvaret laborerat med skulle kunna hanteras av sovjetiska enheter.¹⁰⁴ Detta kan alltså sägas vara ett exempel på där svenska bedömare till följd av bristande kulturell motståndarkunskap kan ha överskattat motståndaren.

Bo Hugemark för också ett resonemang där resultatet av motståndarbedömningen leder till överskattning, men där skälen bakom detta skiljer sig åt. Han menar att fiendebilden var överdriven och att det i efterhand visade sig att motståndaren hade mer begränsade resurser för landstigningar och luftlandsättningar än vad som antagits. Motståndarens flyg tillskrevs större förmåga i de svenska övningsscenarierna än vad den verkligen motsvarade. Överskattningen av motståndaren påverkade även krigsförloppsstudierna som låg till grund för Försvarsmaktens utveckling. Anledningen bakom detta var den tid det tog att genomföra större organisationsförändringar i försvaret – omkring ett decennium enligt Hugemark – och under den tiden kunde motståndaren mycket väl hinna stärka sin förmåga ytterligare. Av den anledningen var det nödvändigt att den operativa planeringen och övningarna skedde mot en överstark fiendebild.¹⁰⁵ Mellan raderna skymtar här måhända också det senare kalla krigets ökade underrättelsefokus mot långtidsprognoser igenom i Hugemarks reflektion.

I detta fall är det befogat att utpeka dels ett bristande underrättelseläge som resulterade i ett slags extrapolering av motståndarens förmåga, dels ett slags planerings-byråkratisk logik enligt vilken utvecklingen bara kunde gå åt ett håll – en över tid starkare motståndare. Risken med ett sådant förfarande, som ytterst syftade till att bidra med planeringsmarginaler, är naturligtvis att de utvecklingslinjer som planeringsbyråkratin inte från början var bekant med riskerade att falla mellan olika stolar. Det är emellertid svårt att dra några större slutsatser på grundval av dessa utsagor. Likväl finns det anledning att fråga sig i vilken utsträckning och på vilket sätt svensk underrättelsetjänst, svensk försvarsplanering och den svenska politiska ledningen var integrerade i varandra. Delvis förefaller de nämligen, och som tidigare berörts, ha förlöpt i parallella spår.

Bedömningar av den egna förmågan

Vad beträffar det svenska försvarets egen förmåga lyfter Olof Santesson fram ett antal, enligt honom, särskiljande drag. Sverige hade givet sin långa period av fred en tämligen unik brist på krigserfarenhet. I Sverige hade ytterst få officerare under

¹⁰⁴ BFH, 2007, s. 28.

¹⁰⁵ Hugemark, 2017, "Operativ ledning – en svår konst", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 243.

kalla kriget lett väpnad strid. Bristen på krigserfarenhet och omsider en alltmer begränsad övningsverksamhet kunde ha fått negativa konsekvenser för Sverige att utkämpa ett krig. Sveriges militära utveckling hade därutöver, till följd av den militära alliansfriheten, skett aningen isolerat, anser han. Detta menar Santesson skulle ha lett till att den svenska krigsmakten skulle ha haft en svårare situation än många andra krigsmakter.¹⁰⁶ Det kan ligga något i det, men det bör i sådana fall tilläggas att ingen nation under kalla kriget hade erfarenhet av att utkämpa det tredje världskriget. De länder (de flesta i Europa) som deltagit i andra världskriget skulle ju om inte annat under kalla krigets andra hälft också fått se många av dessa officerare gå i pension. De dåvarande supermakternas erfarenheter från Vietnam och Afghanistan var sannolikt också ungefärligen lika gångbara som erfarenheterna vunna i Irak eller Afghanistan 2001–2021 för en storskalig konflikt idag. Krigserfarenheter kan se ut på många olika sätt och det svåra brukar vara att värdera vad som är en generellt relevant krigserfarenhet och vad som i huvudsak är det för det aktuella fallet. Emellertid ter det sig som åtminstone rimligt att anta att den svenska officerskårens erfarenhetsmässiga bakgrund bör ha fått ett avtryck i den professionella kulturen under kalla kriget, om inte annat kanske i form av ett något bristande professionellt självförtroende.

En delvis liknande reflektion, som Herman Fältström gör, rör vad han uppfattar vara en bristande koppling mellan hotbild, utrikespolitik och försvarspolitik. Någon djupare analys av erfarenheterna från tiden före och under andra världskriget genomfördes aldrig enligt honom och med 1960-talets ingång började Försvarsmakten allmänt betraktas som en utbildningsorganisation.¹⁰⁷ Försvarsmakten kom med tiden alltså att leva ett slags eget liv delvis frikopplad från omvärlden. Om krigserfarenhet var något som det fanns underskott på så verkar inte viljan att försöka lära sig av andra uppfattas ha varit särskilt stor heller. Måhända hade detta sin grund i att "det svenska fallet" uppfattades såsom unikt i förhållande till andra stater som ingick i ett allianssystem.

Vid försvarsplanering är naturligtvis bedömningar av motståndarens kapacitet, förmåga och intentioner centrala. Detta ställer höga krav på underrättelsetjänsten och på att den har en rimlig plats i försvarsplaneringen. Olof Santesson menar därvidlag att underrättelsetjänst sällan var riktigt karriärbefrämjande och inte heller gavs den operativa roll den borde ha haft i det svenska försvaret.¹⁰⁸

Åtminstone i efterhand framstår inte heller alltid relationerna mellan delar av Försvarsmaktens mer operativa verksamhet och olika underrättelseorgan som helt friktionsfria. Bo Hugemark ger exempelvis uttryck för detta. Han anger att underrättelsesidan menade att motståndaren saknade resurser för ett överraskande angrepp. Hugemark, som däremot argumenterade för ett sådant scenario, försvarar emellertid fortfarande ett kvartssekel efter det att Sovjetunionen upplöstes sin åsikt.

¹⁰⁶ Santesson, 2017, s. 173.

¹⁰⁷ Fältström, 2017, s. 215.

¹⁰⁸ Santesson, 2017, s. 175.

Han menade att motståndaren hade kunnat anfalla ur fredsgruppering genom dolda anfallsförberedelser, hade kunnat bedriva vilseledning, vidtagit åtgärder som skulle ha avskräckt försvararen från beredskapshöjningar samt störande av åtgärder av försvararens styrketillväxt. Hugemark anför som stöd för sin argumentation att det i historien finns flera exempel på försvararens självavskräckning, självbedrägeri samt förseningar till följd av misstag från den politiska och militära ledningsnivån. Kort sagt menar Hugemark att underrättelsetjänsten präglades av en brist på ett "dynamiskt strategiskt tänkande".¹⁰⁹ Den springande punkten här är att även långt i efterhand har vissa officerare uttryckt ett slags misstro mot bedömningar producerade av olika underrättelseorgan – underrättelseorgan som i sin tur också förefaller ha konkurrerat med varandra.

Om Santesson har rätt i sin utsaga och Hugemarks uppfattning är representativ för ett större kollektiv högre officerare, pekar det på att ytorna mellan underrättelsetjänsten och det militära försvaret alltså präglats av vissa friktioner. Även Herman Fältström menar att man förvisso visste att en angripare skulle ha varit som mest sårbar i det inledande skedet, däremot var kunskapen om motståndarens syfte och mål med ett eventuellt angrepp betydligt mer dunkla. Detta gällde även, enligt honom, motståndarens styrka.¹¹⁰

För svensk del fanns emellertid också ett antal utgångspunkter att hålla sig fast vid. De svenska flygbaserna, den egna hamnkapaciteten, vilka stränder som var lämpliga för landstigningsföretag och vilka kommunikationer som behövde skyddas är exempel på sådana. Vad beträffade motståndaren var det svårare. Obekanta faktorer menar exempelvis Hugemark vara hur stora resurser motståndaren kunde tänkas avdela för ett angrepp på Sverige, hur stora resurser för överskeppning han skulle disponera framöver, om antagandet kring marginaldoktrinen skulle gälla (dvs att ett angrepp på Sverige endast skulle vara en del av ett större angrepp) och tekniska trender som exempelvis hur hans luftstridskrafter skulle utvecklas över tid. Än svårare att bedöma var naturligtvis vilka risker motståndaren var villig att ta och hur tidskraven såg ut i hans operativa och strategiska planer. Emellertid hölls det inte för osannolikt att om kraven på att behärska svenskt territorium (eller delar av det) var höga, så kunde man förvänta sig olika tillvägagångssätt för att uppnå överraskning. Därvidlag kunde försök att angripa snabbare än vad det svenska mobiliseringssystemet skulle klara av, använda andra infallsportar än de som föreföll som de mest rimliga samt tillämpa andra metoder för luftlandsättning och landstigning. Emellertid fanns också ett slags arv att förhålla sig till, inte minst ekonomiskt och institutionellt. Möjligheterna till djärva innovationer och omdisponeringar mellan stridskrafterna var begränsade. Om någon form av vilseledning skulle föregå ett angrepp så menar Hugemark att det framförallt skulle gälla tiden för angreppet och sättet det skulle genomföras på.¹¹¹

¹⁰⁹ Hugemark, 2017, "Operativ ledning – en svår konst", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 237.

¹¹⁰ Fältström, 2017, s. 208.

¹¹¹ Hugemark, 2017, "Operativ ledning – en svår konst", i *Den stora invasionen* (Bo Hugemark red.), s. 236–237.

En annan fördel kopplad till geografin kom specifikt det svenska jaktflyget till godo. Bertil Wennerholm menar därvidlag att förutsättningarna för jaktflyget, i synnerhet över södra och mellersta Sverige, var goda i jämförelse med många andra länder i Europa. Detta berodde på att motståndaren hade längre anflygnings-tider än det svenska flygvapnet som dessutom kunde välja att ta upp striden utanför svenskt territorium.¹¹² En variation på samma tema var att det ansågs vara mycket svårt för fientligt flyg att upptäcka svenska marina mål eftersom de inte skulle ha tillräckligt med bränsle som medgav längre tidsperioder i luften för att leta efter dem.¹¹³

Vad avser Försvarsmaktens allmänna utformning fanns det flera olika åsikter som rörde avvägningen mellan långsiktig beredskap, mobiliseringsberedskap och insatsberedskap. Carl Björemann menar att den enda rimliga prioriteringen för en småstat vore att satsa på de två förstnämnda beredskapsformerna eftersom insatsberedskap är dyrt. Emellertid menar han att för mycket fokus lades på långsiktig beredskap. Pengarna räckte inte i det långa loppet till att ha både en stor och modern försvarsmakt och menar att försvaret från ca 1970 borde ha gjorts mindre men med högre beredskap, men givits förmåga till tillväxt. Att så inte blev fallet hade enligt honom med motstånd från försvarsgrenarna att göra. Bengt O´Konor menade att i synnerhet armén förblev stor och alltmer omodern eftersom den behövde en viss storlek för att kunna försvara hela landet (vilket var ett uttalat mål från politiskt håll). En högre beredskap och modernare materiel skulle bli oerhört dyrt. Det var enligt hans förmenande en anledning till att det överraskande angreppet hamnade i bakgrunden för arméns vidkommande.¹¹⁴

Beredskap, volym och slagkraft kan därmed sägas ha varit de parametrar som diskuterades och där armén prioriterade volym. Om det styrande scenariot vore ett mer begränsat men överraskande angrepp hade detta rimligen varit en mindre tjänlig struktur. Ett konventionellt, storskaligt krig kräver i regel stora förbandsvolym och förbrukar stora resurser. Ingen, inklusive denna rapports sagesmän, visste dock hur ett tredje världskrig skulle ha utspelat sig. Att då planera för ett överraskande angrepp med en begränsad uthållighet för ett konventionellt försvarskrigs inledande skede kunde åtminstone ur dåtidens horisont vara ett minst lika stort risktagande. Samma sagesmän hade ju trots allt också laborerat med motståndarstyrkor på svensk mark motsvarande en luftlandsatt kår (enbart i Milo Ö väl att märka) och betonat den konventionella sovjetiska militärtekniska utvecklingens landvinningar.

Ulf Henricsson pekar å sin sida ut ett antal styrkor och svagheter som han menade att det svenska försvaret hade. Vad avser styrkorna så menade han att det var förhållandevis robust vad gällde ledning och störningar i form av sabotage. Vad gällde mobiliseringssystemet gjorde hans senare vunna insikter i samband med

¹¹² Wennerholm, 2017, s. 229.

¹¹³ Fältström, 2017, s. 203.

¹¹⁴ BFH, 2007, s. 14, 17–18 och 25.

den insats som BA 01 genomförde (och han var chef för) vid 1990-talets början att det nog på det hela taget var ganska starkt. Däremot är han mer tveksam till att den operativa ledningen verkligen hade fungerat på avsett sätt före 1980-talets mitt. Utöver detta menar han att förbandscheferna i förbandens krigsduglighetsvärderingar regelmässigt övervärderade enheterna. Han menade också att om han varit i Sovjetunionens ställe skulle ha fått överväga ett angrepp mycket noga. Sverige hade tillräckligt mycket som var bra för att vara en farlig försvarare.¹¹⁵

Man kan konstatera att Henricssons uppskattning är något motsägelsefull. Hans omdöme präglas av övervärderade förband men som – på grundval av erfarenheter från ett på frivillig grund sammansatt förband i fredstid (BA 01) – ändå verkade fungera ganska väl. Likaså präglas hans uppskattning av en förvisso robust ledningsorganisation men som han menar länge ändå inte ansåg ha förutsättningar för att fungera på avsett sätt. Det är en utsaga präglad av flera motstridiga budskap.

Hjalmar Mårtensson hyste å sin sida inga större tvivel. Han trodde att Sverige hade kunnat mobilisera under strid och strida under mobilisering även om det sannolikt inträffat en del problem och friktioner på vägen. Han ansåg att en god grundutbildning, systemet med repetitionsutbildningar och handlingskraftiga befäl gav honom fog för att tro det. Till detta lägger han även ett slags mentalt arv från beredskapstiden som ett slags smörjmedel. Bengt Hörner menade däremot att det i vissa fall förelåg ett slags önsketänkande och inte verkliga beräkningar bakom bedömningarna. Ett exempel som han lyfter fram var ett 400 man starkt fältsjukhus som bedömdes kunna mobilisera på 48 timmar, medan han bedömde en mobiliseringstid på 96 timmar som mer realistiskt.¹¹⁶ Åtminstone med nutida förhållanden som jämförelse så tar sig fyra dygns mobiliseringstid för ett fältsjukhus ändå som förhållandevis raskt marscherat, särskilt som man enligt vissa scenarier räknat med en förbekämpningsfas som snarare mättes i veckor än dagar.

Ragnar Söderberg lyfter fram ett annat område som berörde armén där han såg potentiella problem. Detta rörde mer specifikt tillgången till reservdelar och möjligheter till fordonsreparationer. Han menade att betydande brister skulle ha visat sig tämligen omgående efter mobilisering. Vissa förband, menar han, hade blivit stående i sina mobiliseringsområden eller hade fått sättas in med begränsade resurser i sina operationsområden.¹¹⁷

Vad gällde flottans förmåga till mobilisering och mer specifikt fartygsbesättningarna menar Emil Svensson att de var goda. Detta hade att göra med att fartygsbesättningarna var betydligt mer befälstata än exempelvis de flesta av arméns enheter. Detta gjorde att flottan lättare kunde hantera vakanser bland den värnpliktiga personalen.¹¹⁸ Detta kan i sin tur sägas vara en funktion av att de blå försvars-

¹¹⁵ BFH, 2007, s. 63–66.

¹¹⁶ BFH, 2007, s. 70 och 74.

¹¹⁷ BFH, 2007, s. 80.

¹¹⁸ BFH, 2007, s. 75.

grenarna huvudsakligen bemannar plattformar medan armén huvudsakligen beväpnar soldater – kort sagt ett slags funktion av försvarsgrenarnas skiljaktiga strukturella förutsättningar.

Herman Fältström menade å sin sida att förändringar i den operativa ledningen och i utbildningssystemet för marinstridskrafternas vidkommande försvårade övergången från fred, över ett krisläge, till krig. En viktig del i detta var inte minst att ansvaret för underrättelseinhämtningen var fördelat på flera olika entiteter (ÖB, milobefälhavarna, örlogsbaserna samt kustartilleriet). Detta gällde även ledningen och den omedelbara beredskapen vid förbanden. Trots att nya angrepps-koncept (strategiskt eller överraskande inlett anfall) kommit in på den mentala horisonten så fortsatte den huvudsakliga marina planeringen att inriktas mot ett konventionellt storanfall enligt honom. Marinens förmåga urholkades över tid med en kulmen som nåddes under 1970-talet. Antalet förband minskade medan den långa svenska kusten alltjämt var densamma vilket medförde ett ökat behov av prioriteringar. Botten nåddes i och med att den svenska ubåtsjakt-förmågan avvecklades. De marina förbanden kom därför att inriktas mot långsiktig beredskap och invasionsförsvar. Ubåtsincidenten 1981 blev emellertid en väckarklocka. Planering av sammansatta marina förband framtvingades redan under fredstid under 1980-talet.¹¹⁹ Därmed kan man förenklat säga att marinen gick från ett utgångsläge som åtminstone delvis kan liknas vid arméns, men som under intryck av rådande läge under 1980-talet, kom att justeras mot ett mer insatsliknande koncept. Exemplet måste därmed också sägas peka på en förmåga till organisatorisk anpassningsförmåga.

Bert Stenfeldt bedömer det svenska flygvapnets sårbarhet vid ett överraskande angrepp som förhållandevis ringa och menar att många av prognoserna om de fredsgrupperade flygförbandens sårbarhet var överdrivna. Vid kalla krigets början var det för de första inte särskilt hotade alls, menar han. Det var först i och med att MIG-23, som introducerades i det sovjetiska flygvapnet vid 1970-talets början, som ett sådant lufthot blev mer påtagligt. Det svenska motdraget blev bergshangarer och utspridning. Det svenska flygvapnet var utspritt på ett tiotal fredsbaser, vilket i sig borgade för att alla resurser inte fanns samlat. Till detta kom en hög grundberedskap. Från fredsbaserna kunde olika typer av uppdrag utföras beroende på vilka uppgifter milobefälhavarna ställde. Samtidigt som sådana uppgifter började lösas ur fredsgruppering skulle basförbanden med rörliga klargöringsenheter omgrupperas till sina krigs- och vägbaser. I Flygvapnets förberedelsearbete kontrollerades basförbanden årligen, exempelvis i form av inventeringar av ammunitionsläget i förhållande till orderverken. Sammantaget menar han att beredskap, insatsmöjlighet och överlevnad var ledorden för verksamheten.¹²⁰ Det svenska flygvapnets möjligheter att hantera ett överraskande angrepp menar Stenfeldt alltså vara

¹¹⁹ Fältström, 2017, s. 201 och 207–208.

¹²⁰ BFH, 2007, s. 34–35.

ganska goda. Som tidigare nämnts hade det svenska flygvapnet också en geografisk-logistisk fördel i förhållande till motståndaren och slogs så att säga på de inre linjerna.

Slutsatser

Mycket av den information som krävts för att göra bedömningar av motståndarens intentioner och förmågor under kalla kriget var svåra att komma över givet östblockets slutna samhällsorganisationer. En splittrad underrättelsetjänst bidrog knappast heller till ökad klarhet. Den sovjetiska militära planeringen för Sverige under kalla kriget är än idag en väl bevakad hemlighet. Att det därför funnits olika uppfattningar om både motståndarens och den egna förmågan samt vilka vägval som borde göras för framtiden är inte särskilt konstigt. Kulturella förhållningssätt kommer då ofta in som ett slags ställföreträdare när hårda fakta saknas. Blir då bedömningarna rimliga eller vilseleder man sig själv? Detta avslutande kapitel har därför haft som syfte att försöka ringa in några drag av denna mer mjuka problematik.

Som tidigare framgått har en viss självrannsakan kommit i dagen när officerare verksamma under kalla kriget i efterhand reflekterade över var man hamnat snett i sina bedömningar av motståndaren. Bristande förståelse av sovjetisk militär kultur är exempelvis en sådan i efterhand vunnen insikt (Henricsson). En annan att man extrapolerat den teknisk utvecklingen och därför nått bedömningar som i efterhand låg i överkant (Hugemark).

Det finns emellertid ytterligare några aspekter att fästa avseende vid rörande svenska militära bedömningar avseende motståndaren. En sådan rör förekomsten av vad som framstår som ett slags spegeltänkande. Denna framstår kanske som särskilt tydlig när det konventionella storanfallet diskuterades. Den logistiska fördel som Sverige hade, korta försörjningsleder och en i fred redan förberedd logistik, föreföll indirekt även utsträckas till att gälla motståndaren. Bedömningarna handlade därmed i huvudsak om hur många divisioner motståndaren potentiellt kunde landstiga med eller luftlandsätta. De ansågs som framgått vara ganska många. Överväganden om hur motståndaren, från andra sidan Östersjön, sedan skulle kunna underhålla storskaliga mekaniserade anfällsörelser västerut genom Sverige är däremot betydligt mer sparsamma i resonemangen. Rimligen borde det ha varit en av de större utmaningarna för den sovjetiska krigsmakten vid ett sådant företag. Måhända var denna till synes blinda fläck ett utslag av att svenska officerare, och kanske i synnerhet arméofficerare, i sin gärning inte närmare behövde fundera särskilt mycket över den offensiva logistikens problem. Resonemang som framfördes från flygvapnets sida pekade nämligen på det motsatta. De svenska flygstridskrafterna ansågs exempelvis ha en fördel då motståndarens anflygningssträckor var längre än de svenska. Motståndarens flygbränsle var därmed en er-

känt en ändlig resurs. Försörjningen av diesel till tusentals pansarfordon, betydande mängder artilleriammunition och livsmedel till tiotusentals soldater föreföll däremot inte erbjuda några större hinder när villkoren för det tänkta invasionsföretagets stridskrafter på svensk mark diskuterades.

En annan aspekt rör det selektiva och bitvis kontextlösa sätt som militärhistoriska exempel användes på i diskussionerna som omgav svensk försvarsplanering. Två historiska fall, båda från andra världskriget, förekom som framgång i resonemangen. Dessa var Operation Overlord (för ett anfall över Östersjön) samt Weserübung (Norge, 9:e april, då överraskande anfallsscenario behandlades). Båda fallen förefaller att tjäna syftet att underbygga resonemang i befintlig försvarsplanering (eller brister i den som man gärna skulle vilja rätta till). Det överraskande anfallet mot Norge (vars utgång, då 1940, var långt ifrån säker), skedde bland annat mot bakgrund av att Norge under mellankrigstiden kraftigt hade rustat ned, mer så än vad Sverige gjorde under samma period. Det norska försvaret var därmed i ett ganska svagt skick 1940. Sverige under kalla kriget, när Weserübung börjar användas som ett argument för att ett motsvarande angrepp nog inte kunde uteslutas, befann sig i en helt annan situation. Trots den kraftiga upprustningen under andra världskriget och 1950- och 1960-talens förhållandevis stora försvarssatsningar tycks man ha sett ett svagt rustat mellankrigs-Norge när man blickade inåt. Detta var rimligen två olika fall ur försvararens perspektiv, ändå hölls samma utgång för trolig. Möjligen röjer detta att man inte riktigt litade på den egna planeringen, organisationen eller förmågan. Det bör också betonas att Weserübung-fallet inte heller nödvändigtvis var synonymt med operationer som mer kan ha handlat om att lamslå svensk mobilisering och svenskt beslutsfattande (dvs hotet från sovjetiska specialförband och mer okonventionella tillvägagångssätt under 1980-talet). Operation Weserübung 1940 syftade till att ockupera Norge för att kontrollera atlantkusten i norr. Det var kort sagt en mer konventionell operation än vad ett mer utrerat "spetznaz-scenario" skulle ha varit.

Operation Overlord var förvisso ett exempel på en lyckad landstigning och utgjorde kulmen på samlade allierade erfarenheter av sådana komplexa operationer under andra världskriget. Trots den höga komplexitetsgraden, att storskaliga landstigningsoperationer inte brukar räknas till Sovjetunionens forte samt att avstånden över engelska kanalen, respektive det mellan Baltikum och den svenska Östkusten väsentligen skiljer sig åt, så tycks det inte ha fått några större konsekvenser för valet av fall att diskutera utifrån. Fallen ter sig ytligt lika men i realiteten skulle det förmodligen också ha varit mycket som också skiljt dem åt. Snarare än att underbygga resonemang om vad som vore *rimligt* eller ens *möjligt* genom en kritisk diskussion utifrån historiska fall, förefaller det militära historiebruket mer ha tjänat syftet att *legitimera* en redan gjord bedömning. Det handlar därmed inte om att svenska folkhemsofficerare skulle ha varit dåligt pålästa i militärhistoriska frågor. Snarare bör det kanske förstås som utslag av ett slags grupptänkande med militärhistoriska exempel som en gemensam professionskulturell referensram.

Något som stärker slutsatsen om denna form av historiebruk är också vad som *inte* diskuterades när militärhistorien konsulterades. De operationer som man diskuterade i det vittnesseminarium med bäring på överraskande anfall var hämtade från andra världskriget och mer specifikt det västeuropeiska området. Andra världskriget är naturligtvis ett mycket formativt skede på många områden i vår nutidshistoria och som många officer hade kunskaper om. Emellertid fanns det också andra, och beroende på vilka aspekter man ville analysera, nog så intressanta fall att hämta inspiration ifrån om just överraskande angrepp stod i fokus. Några andra tänkbara fall som inte diskuterades var exempelvis den israeliska underrättelsetjänstens misslyckade förvarning (och efterföljande överraskning) i samband med Oktoberkriget 1973, hur Warszawapaktens invasion av Tjeckoslovakien ("Operation Donau") gick till och, under kalla krigets slutskede, den sovjetiska inmarschen i Afghanistan. I detta avseende är det befogat att hävda att det svenska militära historiebruket måhända också var lite ensidigt.

Denna rapport handlar ytterst om åtgärder för att hantera överraskning som ett skydd mot strategisk vilseledning. En aspekt av detta att man inte vilseleder sig själv. Något tredje världskrig bröt aldrig ut och något facit kommer vi därför aldrig att få på hur det skulle ha gått om det blivit allvar. Emellertid är det inte nödvändigtvis en god idé att "för säkerhets skull" överskatta motståndaren eftersom det ytterst kan spela honom i händerna. Det är kanske snarast här som de svenska resonemangens svagare sidor tycks ha legat, åtminstone vad gäller konventionella, icke-nukleära anfall.

Som också har framkommit i detta parti finns också resonemang med bäring på försvarsgrensivalitet och överväganden om vilken typ av hotbild som bäst kunde gagna den egna försvarsgrenen. Sådana revirstrider inverkar naturligtvis menligt på möjligheterna att göra goda analyser och omsätta dem i en adekvat försvarsorganisation. Detta fenomen är knappast någon unikt svensk företeelse. I åtminstone detta avseende kan hävdas att den svenska militära modellen var väl så internationaliserad.

Sammanfattning

Denna studie har ur tre aspekter behandlat hur det svenska försvaret under kalla kriget hanterat skydd mot strategisk vilseledning, närmare bestämt hur man hanterat och diskuterat överraskningens problematik. Sverige hade, trots att landet då delvis kan beskrivas som en frontstat, ett antal militärgeografiska fördelar som gjorde ett storskaligt konventionellt angrepp avgränsat till ett mindre antal områden. Under kalla krigets första hälft saknade också den tänkte angriparen många av de resurser som skulle krävas för att kunna genomföra en invasion över havet och angripa från luften. Detta ändrade sig under periodens andra hälft. Parallellt med att motståndarens rent tekniska möjligheter ökade växte hotet från specialförband och mer irreguljära angreppsformer fram. Det senare hotet var Försvarsmakten – och i synnerhet landets markstridskrafter – sämre rustade för att möta. Det svenska försvarets ekonomiska belägenhet speglade inte heller utvecklingen. Under periodens första decennier – när Sovjetunionen återhämtade sig från andra världskriget – var försvaret förhållandevis välfinansierat och välrustat. Under 1970- och 80-talen minskade försvarsanslagen samtidigt som materielen blev dyrare. Flygvapnets och flottans storlek minskade, medan armén alltjämt behöll en stor kostym men med åldrande materiel och minskade övningsmöjligheter.

Den svenska strategiska inriktningen var defensiv och det svenska mobiliserings- och beredskapssystemet var generellt betraktat reaktivt. Planläggningen byggde därmed på att man utgick från att vara i efterhand. Detta är också en omständighet som gör det svenska systemet särskilt intressant som historiskt fall.

De aspekter som här närmare studerats för att hantera överraskning har utgjorts av en genomlysning av *beredskapssystemet, förvarningskomplexet* samt *svensk militär/organisationskultur*.

Som svar på förändringar i hotbilden skulle man genom olika graderade mobiliseringsåtgärder kunna svara på sådana signaler och eskalera. Detta skulle ske genom mobilisering av allt större delar av organisationen. I sin tur var tanken att detta skulle tvinga motståndaren till att vidta ytterligare åtgärder på sin sida, varvid ytterligare klarhet om motståndarens avsikter skulle vinnas.

Av de tre försvarsgrenarna hade flygvapnet högst beredskap och armén lägst. Marinen intog därvidlag ett mellanting men kom inte minst mot bakgrund av 1980-talets ubåtsincidenter att utvecklas i riktning mot en insatsorganisation. För flygvapnets vidkommande innebar i praktiken att redan en partiell mobilisering satt hela försvarsgrenen på krigsfot. Armén saknade däremot stående förband, men fältförbanden skulle kunna mobiliseras på 72 timmar. För territorialförsvarsförbanden var mobiliseringstiden ofta kortare än så. Dessa bemannade bland annat befästningsverk vid hamnar och andra potentiella infallsportar. Hemvärnet hade som huvuduppgift att skydda mobilisering. Det bör dock påpekas att många steg i den svenska eskalationstrappan krävde politiska beslut. Exempelvis gällde detta beslut om partiell mobilisering. En central metod för att minska riskerna vid ett hastigt inlett angrepp var utspridning av förband, lager och förråd. En motståndare skulle inte kunna nå sina mål med ett enda dekapiterande angrepp. Därmed kan också konstateras att ett av skydden mot överraskning kan sägas ha designats in i hur försvarsinfrastrukturen var utformad.

Vad gällde beredskapssystemet hade Försvarmakten ett antal avvägningar att göra vars rationalitet skiftade över tid. Enkelt uttryckt handlade det om att väga insatsberedskap (omedelbart/snabbt gripbara förband) mot långsiktig beredskap. I händelse av krig skulle man inte kunna fortsätta utbilda förband. Av denna anledning prioriterade armén att bygga upp en stor organisation, men med lägre beredskap, redan i fred. Detta innebar i sin tur ytterligare ett dilemma när hotet från specialförband och mer okonventionella hotbilder så småningom seglade upp på horisonten. Samtidigt ökade som nämnts de tekniska möjligheterna att genomföra konventionella invasionsföretag för motståndaren.

Vad gäller genomlysningen av de svenska underrättelsetjänsterna och möjligheten att tillhandha förvarning ger den upphov till flera iakttagelser. Det svenska försvaret hade goda möjligheter att åtminstone övervaka vad som hände till havs, i luften och i etern. Vad gäller andra typer av underrättelser må det ha varit en annan sak. Vad gällde möjligheten att erhålla förvarning var det emellertid inte brist på sensorer som utgjorde den största utmaningen. Frågan är däremot hur förmågan såg ut att i tid hos bearbetningsorganen dra rätt slutsatser. Vid flera tillfällen utspelade sig ett antal incidenter under kalla kriget. De framstod i stunden för exempelvis FRA som tämligen normala, men visade sig i efterhand vara extraordinära skeenden. Rätt slutsatser drogs sedan, fast först i efterhand. Det svenska försvarskonceptet byggde å andra sidan på väl avvägda beredskaps- och mobiliseringsalternativ för att på så sätt kunna signalera för motståndaren och genom ytterligare mobilisering tvinga honom att röja sina avsikter. Riktig information som politiska beslutsfattare kunde agera på i tid var alltså en central komponent för att systemet skulle fungera på avsett vis.

Det fanns flera skäl bakom den utveckling som kan göra det befogat att ifrågasätta förvarningssystemets ändamålsenlighet. Ett skäl var att funktionen att fun-

gera som larmklocka med tiden fick konkurrens av att också fungera som prognosmakare. De båda uppgifterna krävde olika typer av inhämtnings- och bearbetningskapacitet vilket riskerade leda till kraftsplittring. Ett annat problem var att underrättelsesystemet länge var uppdelat på olika entiteter vilket ledde till ett slags stuprörstänkande. Detta försvårade skapandet av enhetlig bild men ledde också synbarligen till ett slags "försvarsgrensivalitet" i underrättelsesfären. Här framstod i synnerhet FRA:s tillförsäkrande av särskilda kanaler till den politiska ledningsnivån, som man också tycks ha gjort sina analyser gällande igenom, som en anomali. I ekonomiskt hänseende var FRA förvisso gynnat, men verksamheten var också en mycket specialiserad underrättelseentitet som knappast själv hade hela bilden. På den andra sidan stod enkelt uttryckt Försvarmaktens övriga underrättelsefunktioner. Denna ordning borgade inte nödvändigtvis för endräkt, i synnerhet som FRA:s analyser på väsentliga punkter ibland också avvek från andra bedömningar. Även i vittnesseminarie-sammanhang skymtar långt efter kalla krigets slut, ibland ett misstroende från högre officerare/Försvarmakten gentemot delar av underrättelsefältet, igenom. Huruvida det svenska underrättelsesystemet skulle ha varit uppgiften mogen att fungera som larmklocka eller lämna tydliga underlag för politiska beslut i händelse av ett mer tillspetsat läge är naturligtvis omöjligt att veta. Sannolikt fanns därvidlag utmaningar givet det sätt som verksamheten var organiserad på.

Då informationen är bristfällig och osäkerheter föreligger stiger ofta försanthållanden och andra föreställningar in som ett slags ställföreträdare och färgar bedömningarna. För att få fatt i dessa har en sista delstudie försökt att analysera några drag av den militärprofessionella kulturen.

Vad gäller militärkulturella förhållningssätt kan konstateras att det för det första funnits en öppenhet kring olika alternativa hotbilder. Liksom i andra försvarmakter förefaller emellertid också överväganden om vilken hotbild som gynnar den egna försargrenen ha funnits med i sammanhanget. De militärhistoriska exempel som användes för att konceptualisera hoten under kalla kriget var hämtade från andra världskriget. Det tycks emellertid som om dessa ofta använts som ett slags kulturell referensram och mindre som ett slags analytiskt redskap i egentlig mening. Såväl de kontextuella förhållanden när de utspelade sig, i jämförelse med den belägenhet Sverige befann sig i under kalla kriget, liksom för övrigt senare tekniska förändringar påverkade rimligen exemplens tjänlighet.

Kalla krigets informationsmiljö präglades i hög grad av bristande information. I synnerhet gällde detta motståndarens mer mjuka aspekter såsom moral, disciplin, värdegrund och hur den militära organisationen fungerade mer allmänt. Ett skäl till överskattning låg också i extrapolering av motståndarens förmågeökning. Detta sammanhängde med hur den svenska militära framtidsplaneringen gick till. Fokus låg därför på tekniska och vissa operativa aspekter då motståndarens handlingsalternativ diskuterades. Resonemang om motståndarens logistikkapacitet, logistikor-

ganisation och underhållsdilemman har i synnerhet vad gäller hans markstridskrafter lyst med sin frånvaro. Möjligen var sådana vita fläckar ett slags bieffekt av den defensiva småstatens militära villkor. Användandet av taktiska kärnvapen som Sverige saknade förekommer på motsvarande sätt heller inte i någon större utsträckning i diskussionerna trots att det knappast var okänt att Sovjetunionen var en kärnvapenmakt.

Sammanfattningsvis har det därmed funnits en tendens att överskatta motståndaren, men i vissa fall också bortse från handlingsalternativ motståndaren hade men som det svenska försvaret saknade. I sin tur innebar detta att vissa handlingsalternativ hamnade i skymundan medan andra, och kanske mindre troliga handlingsalternativ, hamnade i förgrunden. I detta avseende, förutsatt att de sagesmän som här behandlats var representativa för ett större kollektiv, fanns därför en viss risk för att man vilseledde sig själv i sitt tänkande.

Referenser

- Agrell, Wilhelm, 2017, Sprickor i järnridån. Svensk underrättelsetjänst 1944–1992, Lund.
- Alozius, Juuko, 2020, "Sveriges försvarsutgifter 1900–2022", FOI (Memo).
- Artéus, Gunnar, 2017, "Den operativa planeringens tankemiljö i 1980-talets Sverige" i Den stora invasionen. Svenskt operativt tänkande under det kalla kriget (Bo Hugemark red.), Stockholm.
- Björeman, Carl, 2017, "Milo S – fienden skulle hejdas vid kusten", i Den stora invasionen. Svenskt operativt tänkande under det kalla kriget (Bo Hugemark red.), Stockholm.
- Collin, Joakim, 2015, "Allt för krigsförbanden" i Den stora armén (Bo Hugemark red.), Stockholm.
- Eriksson, Fredrik, Ericson Wolke, Lars och Åselius, Gunnar, 2022, Från Savolaxbrigaden till Särskilda skyddsgruppen. Svenska specialoperationer och specialförband från medeltid till 1995, Lund.
- Fältström, Herman, 2017, "Tillståndet i marinstridskrafterna" i Den stora invasionen. Svenskt operativt tänkande under det kalla kriget (Bo Hugemark red.), Stockholm.
- Grahn, Jan-Olof, 2019, Om svensk signalspaning – kalla kriget, Stockholm.
- Gustafsson, Bengt, 2017, "Milo ÖN – flank till Nordnorges avvärjningsområde" i Den stora invasionen. Svenskt operativt tänkande under det kalla kriget (Bo Hugemark red.), Stockholm.
- Hjulström, Anders, 2017, "Milo Ö – vitalt och komplicerat" i Den stora invasionen. Svenskt operativt tänkande under det kalla kriget (Bo Hugemark red.), Stockholm.
- Holmström, Mikael, 2011, Den dolda alliansen. Sveriges hemliga NATO-förbindelser, Stockholm.
- Hugemark, Bo (red.), 2007, Blixt från hotfull himmel. Beredskap mot överraskande angrepp. Vittnesseminarium den 29 oktober 2007, Stockholm.
- Hugemark, Bo, 2017, "Tillståndet i arméstridskrafterna", i Den stora invasionen. Svenskt operativt tänkande under det kalla kriget (Bo Hugemark red.), Stockholm.

- Hugemark, Bo, 2017, "Operativ ledning – en svår konst" i Den stora invasionen. Svenskt operativt tänkande under det kalla kriget (Bo Hugemark red.), Stockholm.
- Hugemark, Bo, 2017, "Vad är operativ verksamhet?" i Den stora invasionen. Svenskt operativt tänkande under det kalla kriget (Bo Hugemark red.), Stockholm.
- Hugemark, Bo, 2017, "ÖB:s strategiska ledning – krigsfall 2 i Den stora invasionen. Svenskt operativt tänkande under det kalla kriget (Bo Hugemark red.), Stockholm.
- Larsson, Esbjörn, 2017, "Upplands hemvärn. Från frivilligkår till deltidsförband" i Upplands regemente 400 år. Förbandet, hembygden och dess försvar (Lars Otto Berg, Hans Norman och Henrik Sjövall red.), Enköping.
- Santesson, Olof, 2017, "Vilja och förmåga – tankar kring ett svenskt koncept", i Den stora invasionen. Svenskt operativt tänkande under det kalla kriget (Bo Hugemark red.), Stockholm.
- Wennerholm, Bertil, 2017, "Tillståndet i flygstridskrafterna", i Den stora invasionen. Svenskt operativt tänkande under det kalla kriget (Bo Hugemark red.), Stockholm.